

De wolf is terug

Beleidsadvies over de terugkomst van de wolf in Nederland

Radboud Universiteit

Radboud
Honours
Academy
Academy
Honours

In opdracht van:

Drs. G. Lelieveld, Projectleider Zoogdiervereniging

Onder begeleiding van:

Dr. T. Houwen, Programmaregisseur Radboud Honours Academy

Dr. M.A.M. Drenthen, Universitair Hoofddocent Milieu- en Natuurfilosofie

Auteurs:

Laura Bicknell, studente International Business Administration

Koen Bouman, student Politicologie

Floor van Heerwaarden, studente Taalwetenschap

Iris Houben, studente Geschiedenis

Wies van Koeverden, studente Economie en Bedrijfseconomie

Mark Kregel, student Tandheelkunde

Maike Onstein, studente Communicatiewetenschap

Martijn Timmer, student Geneeskunde

Dankwoord

Na een intensieve periode van zes maanden leggen wij momenteel de laatste hand aan dit rapport. Met een groep van acht studenten is er gepoogd dit tot een goed einde te brengen. Dankzij de inzet van de groep, maar ook van een aantal externe partijen is dit in onze ogen gelukt.

Wij willen daarbij onze dank betuigen aan onze begeleiders Tim Houwen en Martin Drenthen, die ons ruimte en tegelijkertijd ook sturing hebben geboden, indien nodig. Ook willen wij onze opdrachtgever Glenn Lelieveld van de Zoogdiervereniging bedanken voor de inspirerende en motiverende gesprekken.

Verder willen wij graag externe partijen bedanken die de moeite hebben genomen om vanuit hun perspectief met ons in gesprek te gaan over de wolf om ons informatie te geven over het probleem vanuit hun perspectief. De volgende mensen zouden wij daarom willen bedanken: Teun Achterkamp (secretaris gebiedscommissie Gelderland), Volker Einhorn (Wolfsberater Nedersaksen), Andrea van den Eng (No Wolves), Nina Klar (autoriteit stedelijke ontwikkeling en milieu Hamburg), Jakob Leidekker (Nationaal Park De Hoge Veluwe), Rick van Malssen (Wolven In Nederland), Gijsbert Six (KSG en de gebiedscommissie Gelderland) Luuk van der Veer (Statenlid Gelderland voor de PVDD), Michiel van der Weide (Natuurmonumenten) en Bennie Wijnne (statenlid Gelderland voor de SGP).

Hoofdstuk 1. Samenvatting

In dit beleidsadvies wordt het Nederlandse wolvenbeleid en -problematiek onder de loep genomen, waarbij ook een blik op de toekomst geworpen wordt. Het door ons gestelde doel is om een duurzame co-existentie tussen mens en wolf te realiseren. Dit houdt in, het op lange termijn behouden van wolvenpopulaties en ecosystemen terwijl de mens en lokale gemeenschappen gedijen. Het huidige wolvenbeleid is in dit opzicht ontoereikend gebleken. Op dit moment nemen schadegevallen ongecontroleerd toe, waardoor de maatschappelijke weerstand blijft groeien. Als er geen actie ondernomen wordt, kan dat leiden tot grootschalige protesten en een breed gedragen roep om het afschieten van wolven, zoals momenteel in Duitsland het geval is.

Aan de basis van dit onderzoek staat daarom de volgende vraag: welke maatregelen kunnen beleidsmakers nemen om voldoende draagvlak te behouden en creëren voor een duurzame co-existentie tussen mens en wolf? Om een beleidsadvies te kunnen formuleren is er allereerst gekeken naar tegenstellingen in de Nederlandse bevolking en tussen belanghebbenden, zowel van ideologische als van economische aard. Verder is er gekeken naar landen met verder ontwikkelde wolvenproblematiek zoals Italië, Zweden en Duitsland.

Op basis van deze kennis en interviews met betrokkenen uit binnen- en buitenland zijn er beleidsadviezen voor de provincies geformuleerd. Bij deze adviezen wordt gefocust op een daadkrachtige implementatie van preventieve maatregelen, onder andere door de breedschalige inzet van gebiedscommissies, het opstellen van passende subsidieregelingen en heldere wildregels. De provincies moeten de discussie tussen voor- en tegenstanders faciliteren en tegelijkertijd verantwoordelijkheid nemen voor een degelijke informatievoorziening tegenover het grotere publiek. Dit kan bereikt worden door middel van discussieavonden, steun bij het ontwikkelen van lesmateriaal met betrekking tot de wolf en een gepaste invulling geven aan het communicatiehoofdstuk in het IPO wolvenplan. Tegelijkertijd dienen provincies in te zetten op persoonlijk contact met boeren en lokale omgeving door een netwerk van vrijwillige wolvenbegeleiders op te richten. Met behulp van deze adviezen kunnen provincies draagvlak voor de wolf langdurig behouden met een duurzame co-existentie als gevolg. Op deze manier kunnen de provincies zowel voldoen aan hun wettelijke verplichtingen als hun politieke verantwoordelijkheid tegenover de inwoners nemen.

Inhoudsopgave

DANKWOORD	3
HOOFDSTUK 1. SAMENVATTING	4
INHOUDSOPGAVE	5
OPDRACHT	6
HOOFDSTUK 2. ACHTERGROND	7
HOOFDSTUK 2.1. SYMBOLIEK	7
HOOFDSTUK 2.2. TERUGKOMST	7
HOOFDSTUK 2.3. BIOLOGIE & ECOLOGIE	8
HOOFDSTUK 2.4. WETTELIJKE CONTEXT	10
HOOFDSTUK 2.5. STATUS QUO	11
HOOFDSTUK 2.6. TOEKOMSTSCHETS	14
HOOFDSTUK 2.7. DEELCONCLUSIE	16
HOOFDSTUK 3. DOEL- & VRAAGSTELLING	17
HOOFDSTUK 4. BELANGEN & TEGENSTELLINGEN	18
HOOFDSTUK 4.1. DISCUSSIE	18
HOOFDSTUK 4.2. BELANGEN EN ECONOMISCHE TEGENSTELLINGEN	18
HOOFDSTUK 4.2.1. LANDBOUWHUISDIEREN	20
HOOFDSTUK 4.2.2. JACHT	22
HOOFDSTUK 4.2.3. RECREATIE, TOERISME EN CULTUUR	23
HOOFDSTUK 4.2.4. LEEFOMGEVING	24
HOOFDSTUK 4.3. IDEOLOGISCHE TEGENSTELLINGEN	24
HOOFDSTUK 4.3.1. ETHISCHE NATUURVISIES	24
HOOFDSTUK 4.3.2. NEDERLANDSE NATUUR	25
HOOFDSTUK 4.3.3. SCHEIDINGSLIJN	25
HOOFDSTUK 4.3.4. ANGSTEN & SYMBOLIEK	26
HOOFDSTUK 4.3.5. WANTROUWEN & GROEPSDENKEN	27
HOOFDSTUK 5. WOLVENBELEID IN HET BUITENLAND	30
HOOFDSTUK 5.1. DUITSLAND	30
HOOFDSTUK 5.1.1. INLEIDING	30
HOOFDSTUK 5.1.2. WOLVENBELEID	31
HOOFDSTUK 5.1.3. DE WOLF ALS POLITIEK SYMBOOL	33
HOOFDSTUK 5.2. ZWEDEN	34
HOOFDSTUK 5.2.1. SITUATIE IN ZWEDEN	34
HOOFDSTUK 5.2.2. GEVOLGEN	35
HOOFDSTUK 5.2.3. DEELCONCLUSIE	35
HOOFDSTUK 5.3. ITALIË	36
HOOFDSTUK 5.3.1. SITUATIE IN ITALIË	36
HOOFDSTUK 5.3.2. DEELCONCLUSIE	36
HOOFDSTUK 6. BELEIDSOPTIES VOOR DRAAGVLAK	38
HOOFDSTUK 6.1. DOELEN BELEID	38
HOOFDSTUK 6.2. BELEIDSADVIEZEN	38
HOOFDSTUK 7. REFERENTIELIJST	43

Opdracht

De opdracht van de denktank 'De wolf is terug', zoals deze is verwoord door opdrachtgever Glenn Lelieveld in naam van de Zoogdiervereniging, bestaat uit het schrijven van een beleidsadvies aangaande de terugkomst van de wolf in Nederland. Het beleidsadvies dient als uitgangspunt voor een gesprek in het Interprovinciaal Overleg (IPO), de koepelorganisatie van de twaalf provincies die verantwoordelijk is voor het natuurbeleid in Nederland, over het huidige en toekomstige wolvenbeleid in Nederland. De auteurs hopen dat onderhavig beleidsadvies bijdraagt aan een levendig en vooral duurzaam maatschappelijk debat over de terugkomst van de wolf in Nederland.

Ter attentie van de lezer die zich mogelijkwerwijs zorgen maakt over de onpartijdigheid van dit beleidsadvies doet het volgende ertoe: geen van de auteurs is op enigerlei wijze bevoordeeld geweest in zijn visie op de wolf gedurende het schrijven van dit beleidsadvies. De opdrachtgever heeft de auteurs expliciet medegedeeld, dat de auteurs volledig vrij zijn in hun visie op de terugkomst van de wolf in Nederland en de uiteindelijke richting van het beleidsadvies. Onderhavig advies is tot stand gekomen na kritische evaluatie van de 'feiten' en 'fabels' uit de literatuur, de media en uit gesprekken met diverse personen en partijen.

Hoofdstuk 2. Achtergrond

Hoofdstuk 2.1. Symboliek

De wolf is al lange tijd een dier dat de aandacht trekt. In de tijd van de Grieken en Romeinen werd er al nagedacht over dit wezen. Toen werd de wolf als mythisch en volmaakt gezien (Klees et al., 2019 pp. 17-18). Dit begon rond de tijd van de prehistorie. Toen beschouwde men de wolf als krachtdier, als wachter van het hiernamaals en als geestverwant. Dit beeld is te verklaren vanuit de gelijkenis dat de wolf net als de mens een intelligente, coöperatieve jager is. Ook zijn er verhalen bekend uit de Romeinse mythologie waarin Romulus en Remus, de stichters van Rome, worden grootgebracht door een wolf. Hiermee verwierf de wolf een positieve status (Klees et al., 2019 p. 18). In de Noorse mythologie heeft de wolf ook een positief imago. Zo staat in Edda, een IJslands boek met Noorse mythen geschreven in het jaar 1225, een verhaal over de god van de wijsheid die een aards leger aanstuurt. Deze krijgers zijn gekleed in wolfskappen en proberen de vijandelijke linie te doorbreken door ze als een huilende wolvenroedel te lijf te gaan (Klees et al., 2019, p.17).

Het beeld van de wolf is in de loop van de tijd veranderd. Tegenwoordig kennen we het dier allemaal vanuit de sprookjes zoals roodkapje, de wolf en de zeven geitjes of de drie biggetjes. Deze verhalen, gebundeld door de gebroeders Grimm in 1812, zitten vol met wijze lessen (Klees et al., 2019 p. 23). Zo waarschuwt het sprookje roodkapje jongens en meisjes om op het rechte pad te blijven, de wolf en de zeven geitjes leert mensen dat je nooit vreemden binnen moet laten en de drie biggetjes leert ons dat hard werken loont (Klees et al., 2019, p.23). Veel van deze verhalen zijn door Disney overgenomen en verfilmd, waarbij de wolf vaak als slechterik is afgebeeld (Klees et al., 2019, pp. 23-24). Uit onderzoek van Trifonas (2001) blijkt dat men deze als kind aangeleerde negatieve associatie met de wolf de rest van zijn leven bij zich houdt. Dit komt doordat de Disney films kinderen onderwijzen en hen normen en waarden meegeven. Dit houdt dus in dat kinderen van jongs af aan al leren dat de wolf kwaadaardig is (Trifonas, 2001; Flykt et al., 2013).

Naast Disney films wordt de wolf ook als slechterik afgebeeld in verhalen over weerwolven, die mensen zouden verslinden. Verder stellen christelijke verhalen, waarin de wolf als metafoor wordt gebruikt voor valse profeten en hypocrisie, het dier in een kwaad daglicht. Deze negatieve associatie met de wolf is dus dikwijls in onze cultuur terug te vinden. Zo krijgt de wolf al sinds de middeleeuwen in de Europese cultuur een negatieve associatie (Flykt et al., 2013; Klees et al., 2019).

Hoofdstuk 2.2. Terugkomst

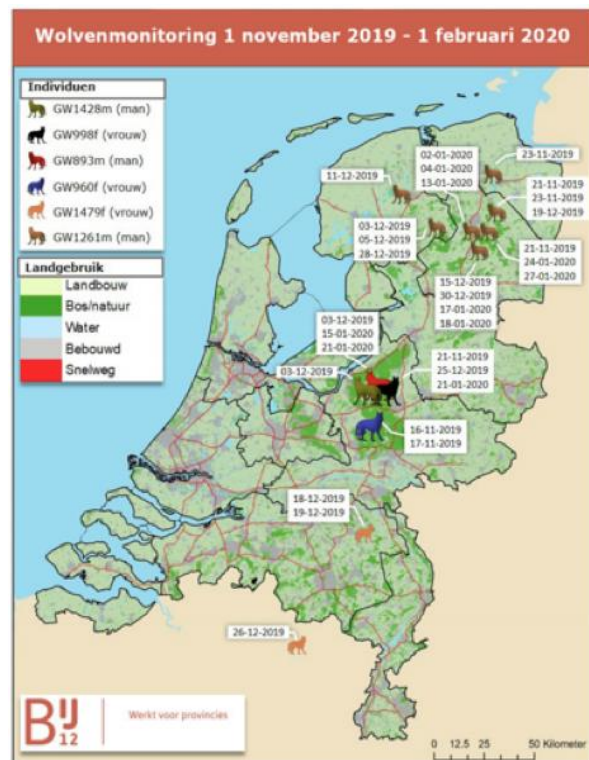
Mensen en wolven leven van oudsher samen in Nederland en de rest van Europa. Men had ontzag voor de wolf en hun efficiënte jacht (Klees et al., 2019, p. 14). Ten tijde van de middeleeuwen, mede door de opkomst van het christelijke geloof, sloeg dat ontzag om in haat en angst tegenover de wolf. Intensieve bestrijding, ontbossing en een afname in beschikbaar voedsel leidde ertoe dat de wolf in veel landen, waaronder Nederland, werd uitgeroeid (Klees et al., pp. 53-63; De Schepper, 2011,

pp. 201-205). Velen zien de in 1845 bij Schinveld, Limburg, gedode wolf als de laatste in Nederland, al zijn anderen van mening dat de laatste wolven in 1822 bij Groesbeek, Gelderland, zijn gedood (Rijk, 1985). De wolf verdween tevens in Groot-Brittannië, Duitsland en België. Het dier werd teruggedrongen tot diep in Oost-Europa en de gebergtes van Italië en Spanje. Voornamelijk door menselijk toedoen kwam er een eind aan het samenlevingsverband tussen de wolf en de mens in West-Europa (Mech & Boitani, 2003, pp. 289-298).

In 2015 maakte Nederland, conform verwachtingen, weer kennis met het dier dat zich meer dan honderdvijftig jaar niet in Nederland had begeven (Groot Bruinderink et al., 2012, p. 7; Pijpker, 2015). Door Drenthe en Groningen zwierf voor korte tijd een wolf die naar Nederland was gekomen vanuit de Duitse deelstaat Nedersaksen. Sinds 2011 heeft Nedersaksen weer een permanente wolvenpopulatie (Landesjägerschaft Niedersachsen, 2020). Alvorens het dier terugliep naar Duitsland is het meermaals overdag in Nederland waargenomen.

Na dit weerzien is op 3 september 2016 in Beuningen een wolf waargenomen, die afkomstig bleek te zijn uit het oosten van Duitsland. Daarna werd in 2017 op de Veluwe een wolf waargenomen. Dit leidde in 2018 tot de vestiging van territoriale wolven in Nederland. Eén van deze wolven zit op de Noord-Veluwe en heeft samen met haar partner in mei 2019 vijf welpen geworpen. Daarmee is de wolf weer terug van weggeweest in Nederland. Naast het territoriale wolvenpaar met jongen waren er gedurende de periode van november 2019 tot februari 2020 ten minste 4 andere wolven aanwezig in Nederland, zoals te zien is in afbeelding 1 (BIJ12, z.d.). De zwervende wolven komen in hun zoektocht naar territorium vanuit het buitenland naar Nederland. Bekend is dat wolven in hun zoektocht naar een territorium voor meer schade aan landbouwhuisdieren zorgen dan territoriale, oftewel al gevestigde roedels (Imbert et al., 2016).

Afbeelding 1: Overzicht wolven in Nederland (van: BIJ12, kwartaalbericht)

Hoofdstuk 2.3. Biologie & Ecologie

Wolven passen zich gemakkelijk aan hun omgeving aan en zijn hierdoor in staat om in veel verschillende ecosystemen te (over)leven. De wilde voorouders van de hond leven samen in roedels, bestaande uit één voortplantend wolvenpaar, hun welpen van dat jaar en hun volgroeide jongen van het voorgaande jaar. In hun tweede levensjaar verlaten jongvolwassen wolven de roedel en gaan ze op zoek naar hun eigen territorium (Mech, 1981; Mech & Boitani, 2003, pp. 35-65). Het territorium van

een roedel beslaat veelal meer dan 200 vierkante kilometer (Fuller, Mech & Cochrane, 2003, pp. 161-191. Jedrzejewski et al., 2007; Nowak et al., 2008)). Wolven zijn in staat binnen relatief korte tijd enorme afstanden af te leggen en het zijn bovendien uitstekende zwemmers. Dit maakt dat een wolf zich veelal niet houdt aan de door mens gestelde scheidingslijn tussen natuur en cultuur, hetgeen de lokalisatie van zwervende wolven onvoorspelbaar en veranderlijk maakt (Drenthen, 2015). In combinatie met het door de mens gedomineerde landschap van West-Europa brengt dat nieuwe uitdagingen met zich mee (Chapron et al., 2014).

De ondersoort van de wolf die zich op het Europese vasteland gevestigd heeft, is de Europese wolf of Euraziatische wolf. Deze wolven behoeven geen uitgestrekte bos- en natuurgebieden en zullen zich vestigen in gebieden die voldoende rustig zijn en waar voldoende voedsel is. Een theoretische modelstudie naar het leefgebied van wolvenroedels in Nederland kwam uit op een conservatief minimum van 14 territoria (Lelieveld, 2012).

De voornaamste wilde prooidieren in Nederland zijn: ree, damhert, edelhert en wild zwijn. Landbouwhuisdieren maken vrijwel geen deel uit van het natuurlijke dieet van de wolf. Echter, de wolf is gespecialiseerd in jacht op hoefdieren en maakt daarbij geen concreet onderscheid tussen wilde prooidieren en landbouwhuisdieren (Meriggi & Lovari, 1996; Mech & Boitani, 2003, pp. 104-130). In Nederland lopen schapen, vanwege hun kwetsbaarheid en geringe formaat, en in mindere mate geiten, jongvee, veulens en kinderboerderijdieren risico op predatie. De wolf prefereert 'gemakkelijk voedsel' en verkiest een kwetsbare prooi als een schaap of geit boven een rund, paard of ezel (Groot Bruinderink et al., 2012, p. 10). Aanvallen in de buurt van bewoning komen naar verhouding weinig voor, schapen worden het meest aangevallen in begrazingsprojecten ver van bebouwing. (Stubbe, 2008; Groot Bruinderink et al., 2012, pp. 8-10; DeCesare et al., 2018). Schade aan huisdieren beperkt zich tot honden, voornamelijk jachthonden (Tikkunen & Kojola, 2019).

Het is mogelijk dat conditionering van wolven in de toekomst kan leiden tot toename van het percentage landbouwhuisdieren dat deel uitmaakt van het dieet van de wolf. Vroegtijdige toepassing van preventieve maatregelen voorkomt dergelijke ongewenste conditionering (Mech & Boitani, 2003, p. 300). Bij preventieve maatregelen dient men te denken aan wolfwerende rasters (afrasteringen met stroom), kuddewaakhonden, fladderlinten of het 's nachts ophokken van de landbouwhuisdieren (IPO, 2019, p. 9; GG, 2020, p. 13; Bruns, Waltert & Khorozyan, 2020). Ten slotte berust het voornamelijk op de inspanningen van houders van kwetsbare dieren om schade door de wolf te voorkomen, hetgeen immer bij wet is vastgelegd in het Besluit Houders van Dieren, par. 2 art. 1.5: "Een dier wordt indien het niet in een gebouw wordt gehouden, bescherming geboden tegen (...) roofdieren."

Kader 2.1 Kwetsbaarheid landbouwhuisdieren in Nederland

Met de domesticatie van schapen en geiten in Nederland is hun natuurlijke verdedigingsmechanisme verloren gegaan. Wilde soortgenoten klimmen kliffen op en af bij gevaar, in het vlakke Nederland is dat uiteraard onmogelijk. Daar komt bij dat schapen en geiten zijn gedomesticeerd in aanwezigheid van de hond, de gedomesticeerde afstammeling van de wolf. Schapen en geiten zien geen verschil tussen de wolf en de hond, waardoor zij de wolf niet als gevaarlijk beschouwen. Alle overige dieren in Nederland zijn minder kwetsbaar door natuurlijke en/of onnatuurlijke bescherming, zoals de aanwezigheid van mensen in het geval van honden (Groot Bruinderink et al., 2012, pp. 15-20).

Naast de gevaren voor landbouwhuisdieren behoeven de gevaren voor mensen aandacht. Hoewel een wolf fysiek in staat is een mens te doden komt dat vrijwel nooit voor. Europese wolven zijn, in tegenstelling tot hun Amerikaanse soortgenoten, ontzettend mensenschuw. Een Europese studie naar het aantal aanvallen van een wolf naar een mens toonde aan dat er in de afgelopen 50 jaar slechts vier wolfgerelateerde sterftes zijn gerapporteerd (Linnell et al., 2002). Een soortgelijke studie in Noord-Amerika vond sinds de Europese kolonisatie geen enkele gedocumenteerde, niet uitgelokte aanval van een wolf (McNay, 2002). De grootste dreiging komt van rabide (hondsdolle) wolven. Wolven vormen zelf geen natuurlijk reservoir voor rabiës, maar zijn er wel ontvankelijk voor vanuit ander wild. Rabide wolven kunnen extreem agressief en onvoorspelbaar gedrag vertonen in de laatste fase van de ziekte (WHO, 2020). Tegenwoordig is Europa rabiësvrij, met uitzondering van vleermuizen, waardoor de kans op het treffen van een rabide wolf nihil is (European Centre for Disease Control, 2019). Uit het onderzoek van Linnell et al. bleek verder dat niet uitgelokte aanvallen van niet rabide wolven op mensen erg schaars zijn. Ondanks de hoge bevolkingsdichtheid in Nederland, kan het risico dat een wolf een mens aanvalt als zeer laag worden beschouwd. Dit laat onverlet dat mensen hun gezond verstand dienen te gebruiken wanneer zij een wolf treffen: wolven zijn immers geen knuffeldieren, maar predators.

Hoofdstuk 2.4. Wettelijke context

De provincies en het Rijk hebben diverse wettelijke verplichtingen ten aanzien van de wolf, die volgen uit Europese, nationale en provinciale afspraken. In Nederland geniet de wolf een strikt beschermde status, volgend uit de Conventie van Bern (1979) en de Habitatrichtlijn, bijlage II en IV (2014). Daarbij is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort (IPO, 2019, p. 4). Een belangrijk wettelijk kader voor de terugkomst van de wolf is de Wet natuurbescherming (Wnb), waarin het Rijk de uitvoering van het natuurbeleid heeft gedecentraliseerd tot de provincies (Wnb, 2017). De provincies hebben besloten het natuurbeleid samen vorm te geven in het interprovinciaal overleg (IPO). De Habitatrichtlijn en zijn bijlagen zijn wettelijk verankerd in de Wnb. Op het opzettelijk doden, vangen of verstoren van wolven is het Nederlands strafrecht van toepassing (art. 3.5 en 3.6, Wnb). De colleges van Gedeputeerde Staten kunnen echter op grond van de Wnb (art. 3.8 lid 5

b3) ontheffing of vrijstelling verlenen, waarna een wolf gevangen of gedood mag worden. Een ontheffing kan alleen in uitzonderlijke situaties worden ontleend, bijvoorbeeld in het belang van de volksgezondheid of -veiligheid. Op welke juridische gronden het doden van wolven is toegestaan is nog niet volledig helder (Bastmeijer, 2018). Een uitspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie in 2019 legde de inzet van jacht voor populatiebeheer aan strakkere banden (Epstein, López-Bao, Trouwborst & Chapron, 2019).

Op grond van de Wnb dragen de provincies gezamenlijk zorg voor het nemen van afdoende maatregelen voor het behoud of herstel voor de van nature in Nederland voorkomende soorten genoemd in de Habitatrichtlijn, ook wel de gunstige staat van instandhouding (GSvl) genoemd. De GSvl houdt gesimplificeerd in dat beleidsmaatregelen geen negatief effect mogen hebben op de huidige en toekomstige status van de wolvenpopulatie in Nederland, hetgeen met wetenschappelijke bewijzen onderbouwd dient te worden. Hoewel de wettelijk verantwoordelijkheid op provinciaal niveau ligt, overstijgt het ecologisch vraagstuk van de wolf de provinciale grenzen. De Nederlandse wolvenpopulatie is onderdeel van de grotere Europese wolvenpopulatie. De provincies dienen een bijdrage te leveren aan de instandhouding van deze populatie.

BIJ12, een gezamenlijke uitvoeringsorganisatie van de provincies, is gemandateerd met uitvoeringstaken op het gebied van 'databeheer, onderzoek, preventie en afhandeling van faunaschade' (IPO 2019, p. 6). Een deel van deze taken zijn vervolgens weer belegd bij organisaties als de Zoogdiervereniging, die taken uitvoert namens en in samenwerking met partners binnen Wolven in Nederland. Voor specialistische werkzaamheden als DNA-onderzoek en secties wordt samengewerkt met de instituten als Dutch Wildlife Health Centre en Wageningen Environmental Research.

Hoofdstuk 2.5. Status Quo

In Trouw werd terecht vermeldt dat de wolf een uitdaging is voor Nederlandse autoriteiten (Trouwborst & Bastmeijer, 2015). De terugkomst van de wolf is een van de meest controversiële en uitdagende quasi-ecologische faunavraagstukken die Nederland kent. Terwijl de discussie in Nederland en Europa gebukt gaat onder bredere emotionele, politieke, en sociaaleconomische problemen (Chapron & López-Bao, 2014), doet het dier zich te goed aan al het onbeschermd 'lekkers' dat het onderweg tegenkomt in zijn zwerftochten. Directe conflicten tussen mens en wolf komen dan vrijwel nooit voor, doordat het dier mensenschuw is, zoals eerder beschreven in hoofdstuk 2.3. De terugkeer van de wolf verloopt echter alles behalve onopgemerkt. Sterker nog, via media verwerven weinig dieren zoveel roem als de wolf. Uit onderzoek in Spanje bleek dat de maatschappelijke discussie over de wolf wordt misleid door media-aandacht, en daarbij staat de aandacht niet in verhouding tot de schade die het dier veroorzaakt (Fernández et al., 2016). Recent kopte de Gelderlander "gestoorde" wolf richt slachting aan' (Schalk, 2020), hetgeen de connotatie van een demonische moordmachine, zoals sommigen het dier zien, keurig weerspiegelt.

Naast de disproportionele aandacht brengt het vraagstuk rondom de wolf andere uitdagingen. Het 'separatie-model', de fysieke scheiding van mens en wild veelal door middel van hekken zoals terug te vinden in het Nederlandse gecultiveerde landschap, wordt op de proef wordt gesteld. Wolven vormen een bedreiging voor het inmiddels wereldwijd geïmplementeerde model dat uitgaat van een fysieke scheiding van mens en wild ter voorkoming van conflicten (Packer et al., 2013). De wetenschap zou handvatten moeten bieden voor het wolvenbeleid. Daarentegen is vandaag de dag (wetenschappelijke) kennis een bron van conflict geworden bij Nederlandse besluitvormingsprocessen (Van Buuren & Edelbos, 2005; Slob, 2019). Zoals Van Buuren en Edelenbos (2005) pakkend schreven: 'wordt kennis over feiten onderhand vaak gebruikt ter legitimering van de eigen standpunten en het onderuit halen van andermans standpunt, daar waar belangen, zienswijzen en waarden met elkaar botsen'. Dit verklaart deels waarom men zich blijft afvragen of Nederland in staat is wolven te huisvesten.

Een andere, veelgehoorde zorg in het wolvendebat gaat over de bescherming van schapen. Hoewel het dieet van een wolf voornamelijk bestaat uit wild, vormt het dier een bedreiging voor kwetsbare landbouwhuisdieren in Nederland, hoofdzakelijk schapen. Bovendien heeft de afwezigheid van de wolf over meerdere generaties ervoor gezorgd, dat de huidige landbouwpraktijk niet meer ingesteld is op hun aanwezigheid. Schade door de wolven, bijvoorbeeld in de vorm van doodgebeten dieren, wordt ervaren als een emotioneel zware gebeurtenis, hetgeen de roep om rigoureuze maatregelen aanwakkert. Radicale maatregelen, zoals afschieten van de wolf, zijn echter niet de beste oplossing en zullen gaandeweg leiden tot intensivering van het conflict (Imbert et al., 2016; Kuijper et al., 2019). Ondertussen verdient duurzame co-existentie, of 'conflictarm samenleven' zoals Wolven in Nederland het verwoord, de voorkeur. Duurzame co-existentie heeft als doel: het op lange termijn behouden van wolvenpopulaties en ecosystemen terwijl de mens en lokale gemeenschappen gedijen (Clark & Rutherford, 2009, p. 10).

Kader 2.2 Duurzame co-existentie in plaats van conflictloos/-arm

---

De termen 'conflictarm samenleven' en 'conflictloos samenleven' zoals die door Wolven in Nederland en anderen wordt gehanteerd zijn enigszins ongelukkig gekozen aangezien zij enige verwarring kunnen veroorzaken. Conflictloos dan wel conflictarm samenleven impliceert immers de (grotendeelse) afwezigheid van conflicten. Gezien de huidige situatie waarin er niet alleen indirecte mens-wolfconflicten spelen, maar ook, met name, mens-mensconflicten over de wolf, is conflictloos onhaalbaar. In dit rapport wordt derhalve de term duurzame co-existentie (betekenis 'duurzaam' Van Dale: weinig aan slijtage of bederf onderhevig; betekenis 'co-existentie' Van Dale: het gelijktijdig samen bestaan) gehanteerd. Deze term sluit immers beter aan bij de toekomstige doelstellingen voor de terugkomst van de wolf in Nederland.

Op dit moment is de Nederlandse politiek er nog niet in geslaagd om een duurzame co-existentie tussen de wolf en de mens te bewerkstelligen. Ondanks de afwezigheid van directe conflicten tussen de mens en de wolf vinden er in toenemende mate

indirecte conflicten plaats, zoals bijvoorbeeld schade aan vee. Ter voorbereiding op de terugkeer van de wolf is reeds in 2012 een verkennend rapport verschenen over de mogelijke consequenties van de komst van de wolf naar Nederland (Groot Bruinderink et al., 2012). Met die verkenning als fundament is in 2019 een Interprovinciaal wolvenplan gepubliceerd dat 'richting geeft aan gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf' (IPO, 2019, p. 2). Dit plan omvat de bescherming, schadeafhandeling, monitoring, communicatie en financiën omtrent de wolf. Het IPO wolvenplan geeft invulling aan de wettelijke verplichtingen van de provincies en het Rijk en lijkt voldoende uitgebreid voor de huidige situatie, waarin er sprake is van een territoriaal wolvenpaar met jongen. De realiteit daarentegen is dat het enkel nakomen van de wettelijke verplichtingen ontoereikend is bij het komen tot een duurzame co-existentie. Naast het IPO wolvenplan bestaan er diverse andere documenten die ingaan op het wolvenbeleid, zoals een rapport over preventie en een brochure over de bescherming van landbouwhuisdieren (Bommel, Linnartz & Floor, 2015; BIJ, 2017).

Gelderland heeft als eerste provincie een gebiedscommissie (GG) aangesteld, die onder andere werkt aan een subsidieregeling voor preventieve maatregelen in het territorium van de op de Veluwe gevestigde wolven. Deze gebiedscommissie beslaat het in afbeelding 2 afgebakende gebied. In april 2020 heeft de Gelderse Gebiedscommissie een conceptversie van de subsidieregeling ter consultatie aan betrokkenen overlegd (GG, 2020). De overige provincies lijken zich tot nu toe in mindere mate in te spannen bij het implementeren van wolvenbeleid. De provincie Drenthe is bezig met het oprichten van een gebiedscommissie en heeft recentelijk aangekondigd vijftigduizend euro beschikbaar te stellen voor preventie t.b.v. schapehouders (Gedeputeerde Staten Provincie Drenthe, 2020).

Afbeelding 2: Vereenvoudigde weergave leefgebied Veluwe wolven (van: Leo Linnartz, Wolven in Nederland)

Kader 2.3 Het huidige communicatiebeleid van het IPO wolverplan

---

In het huidige communicatiebeleid van het IPO wolverplan is opgenomen dat het de taak van de provincie en BIJ12 is om mensen te informeren met betrekking tot de basisinformatie over de wolf, het wolverbeleid, de preventiemogelijkheden, schademeldingen, DNA-onderzoek en het doorverwijzen naar uitgebreidere informatiebronnen. Daarnaast is er in het wolverplan opgenomen dat communicatie, indien de situatie daarom vraagt, separaat uitgewerkt kan worden. Tot op heden is dit nog niet uitgewerkt. Bij dit punt staat echter niet vermeld welke organisatie verantwoordelijk is voor de uitwerking hiervan. Hoewel er in dit plan wel staat wat er inhoudelijk gecommuniceerd moet worden staat er niets vermeld over de vorm daarvan en de doelgroep (IPO, 2019, p. 14).

Ondanks alle inspanningen vinden er in toenemende mate indirecte mens-wolfconflicten plaats, waardoor de conflicten tussen mensen over de wolf eveneens intensiveren. Indirecte mens-wolfconflicten leiden tot materiële en emotionele schade. De materiële schade omvat fysieke schade zoals gedode, gewonde en extreem gestresste dieren. Door extreme stressreacties kan bij schapen spontane abortus plaatsvinden of kan moedermelk uitblijven. De emotionele schade omvat gevoelens als angst, onveiligheid door de aanwezigheid van de wolf, en onmacht ten gevolge van schade door de wolf. Door wolvernschade komt een veel breder maatschappelijk debat op gang over de verhouding tussen mens en natuur, het beheer en de inrichting van de Nederlandse gecultiveerde natuur, dierenrechten en het faunabeleid. Weinig houders van landbouwdieren willen en nemen momenteel preventieve maatregelen, zo blijkt uit media en gesprekken met betrokkenen. Dit terwijl preventieve maatregelen van groot belang zijn voor conditionering van de wolf. Preventie omvat per slot van rekening de communicatiekanalen om aan de wolf duidelijk te maken dat schade aan landbouwhuisdieren niet wordt gewaardeerd. De afwachtende houding van schapenhouders is zorgelijk en vraagt een proactieve houding van de overheid ten einde tot duurzame co-existente met de wolf te kunnen komen.

Gezien de huidige strubbelingen met de terugkomst van wolf, is er dus (nog) geen sprake van duurzame co-existentie. Het draagvlak en huidige beleid voor de terugkomst van de wolf is op dit moment nog toereikend, maar labiel en niet toekomstbestendig. Toename van de wolvernschade, naargelang de toename van het aantal wolven in Nederland, zal naar verwachting leiden tot intensivering van de huidige conflicten en het is niet ondenkbaar dat het zal leiden tot een teloorgang van de gepoogde samenleving tussen de mens en de wolf in Nederland. Toekomstbestendig beleid is noodzakelijk om (toekomstige) escalatie te voorkomen.

Hoofdstuk 2.6. Toekomstschets

Het is natuurlijk niet mogelijk om in de toekomst te kijken, maar er kunnen wel inschattingen gemaakt worden. Hierbij is er gekeken naar bestaand onderzoek. Het onderzoek naar de wolf in Nederland en de mogelijke effecten daarvan is echter vrij beperkt. Daarom wordt naar andere landen gekeken, in het bijzonder landen die voorlopen op Nederland met betrekking tot de terugkomst van de wolf, bijvoorbeeld

de Duitse wolvenpopulatie. Zodoende heeft een groep Nederlandse experts een theorie geformuleerd over hun visie op het toekomstig ecologische en maatschappelijke draagvlak voor de terugkomst van de wolf in Nederland (Drenthen et al., 2020).

In de Duitse deelstaat Nedersaksen groeit de wolvenpopulatie momenteel met ongeveer 60% per jaar. In deelstaten Saksen en Brandenburg, beide gelegen aan de grens met Polen, waar de wolven in eerste instantie het land in zijn gekomen, groeit de populatie echter al een stuk langzamer, namelijk met slechts 10% per jaar. Dit volgt het algemene, ecologische S-model voor groei en stabilisatie van een populatie. Als de ontwikkeling in Nederland op een soortgelijke manier zal verlopen, kunnen we over tien jaar grofweg tien wolvenroedels verwachten in Nederland. Hierbij moet natuurlijk worden opgemerkt dat Nederland veel minder grote aaneengesloten natuurgebieden heeft en het effect daarvan nog onzeker is op de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in Nederland.

In Duitsland is plaats voor ongeveer 154 tot 1760 roedels. De grote onzekerheid in deze getallen wordt veroorzaakt door het gebrek aan kennis over welke gebieden potentieel geschikt zijn voor wolvenroedels en welke niet. Tot nu toe hebben zich nog geen wolven gevestigd in gebieden met meer dan 115 mensen per vierkante kilometer. Dit kan worden toegekend aan het feit dat de dieren mensenschuw zijn. Dit zal betekenen dat er in het relatief dichtbevolkte Nederland in verhouding minder roedels zullen passen dan in Duitsland.

Als in de toekomst blijkt dat wolven zich ook in dichtbevolkte gebieden kunnen gaan vestigen, kan dat problemen op gaan leveren. Hoe meer wolven er in een dichtbevolkt gebied zullen gaan leven, hoe groter de kans op conflicten met zowel landbouwhuisdieren als met mensen.

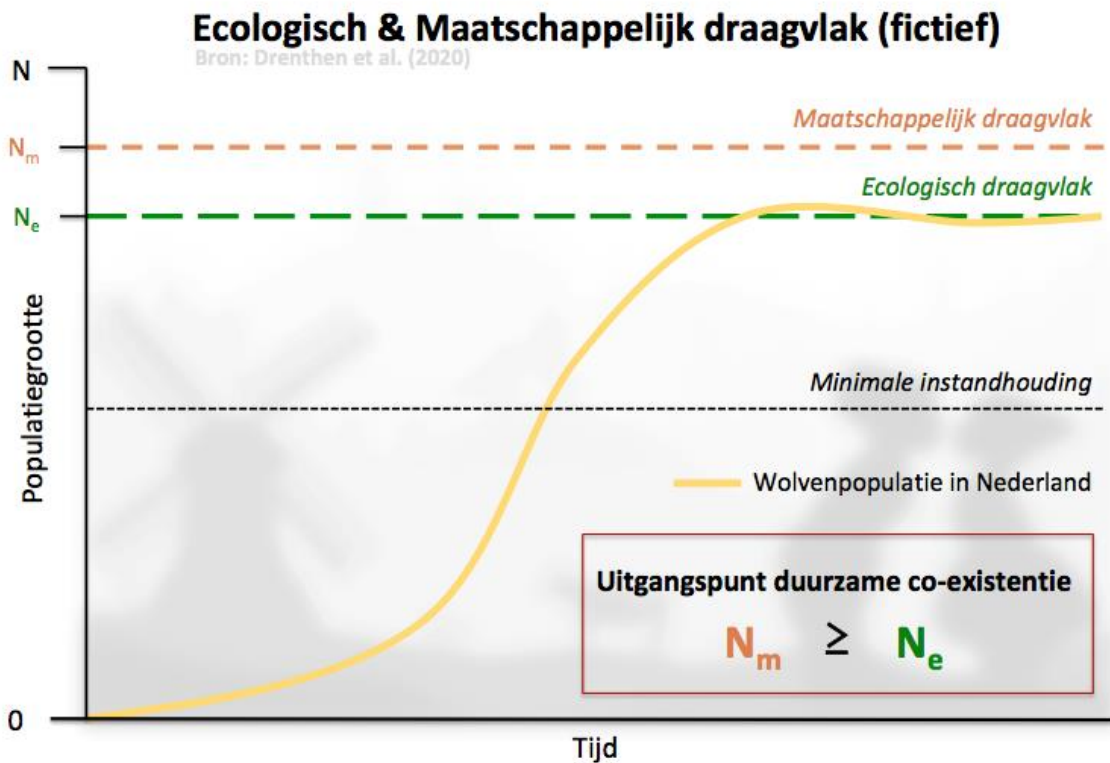
Wolven reguleren hun eigen populatie, waardoor de populatiegrootte uiteindelijk zal stabiliseren. Bij welk aantal is afhankelijk van het ecologische draagvlak, oftewel hoeveel wolven kan het huidige Nederlandse ecosysteem aan. De hoeveelheid wolven die in Nederland kunnen leven is bovendien ook afhankelijk van het aanwezige maatschappelijke draagvlak. Als het maatschappelijk draagvlak even hoog als of zelfs hoger ligt dan het ecologische draagvlak, zou in theorie de mens en de wolf zonder problemen samen moeten kunnen leven. Dit is het uitgangspunt van duurzame co-existentie tussen de wolf en de mens. Het is echter niet ondenkbaar dat het maatschappelijk draagvlak met de tijd lager zal zijn dan de ecologische draagvlak, waardoor de maatschappij het aantal aanwezige wolven in Nederland niet zal accepteren.

Als gevolg van de terugkomst van de wolf zal het ecosysteem in Nederland veranderen. Het natuurlijk landschap zal zich gaan aanpassen aan de komst van de wolf. Verschillende prooidieren van de wolf, zoals reeën, edelherten en wilde zwijnen hebben in de afgelopen jaren geen rekening hoeven houden met de wolf. Zij zullen nu weer kans hebben om ten prooi te vallen aan de wolf, wat uiteraard gevolgen voor het gedrag en de aantallen van de prooidieren zal hebben. Dit heeft vervolgens directe gevolgen voor de werkbelasting van jagers. Deze zal, als gevolg van de gestegen natuurlijke predatie afnemen.

Op de plekken waar de wolven zullen gaan jagen, zal de natuur minder belast worden door de prooidieren van de wolf met als gevolg dat het bos weer de kans

krijgt om te verjongen. Daarnaast zullen de populaties van o.a. de wilde zwijnen, edelherten en reeën opgeschoond worden van oude, zieke en jonge dieren. Dit zijn immers de makkelijkste prooien voor de wolf. Resten van een gegrepen prooi zullen een aanvulling zijn op de voedselbronnen van aaseters en op die manier hun populatie in staat stellen te groeien. Vanwege al deze factoren zal de terugkeer van de wolf de biodiversiteit van de Nederlandse natuur ten goede komen.

Figuur 1: Schematische weergave van een model dat de verhouding weergeeft tussen het ecologisch en maatschappelijk draagvlak. De inhoud van deze figuur is ontleend aan een publicatie van Drenthen e.a.(2020) over hun visie op het toekomstige beheer van wolven in Nederland

Hoofdstuk 2.7. Deelconclusie

Het vraagstuk aangaande de wolf omvat meer dan alleen de ecologische dimensie. De wolf is voor zijn voortbestaan zowel afhankelijk van het sociaal-politiek landschap als van het biologisch landschap. De auteurs zijn van mening dat het reduceren van de gevolgen van de wolf tot risico's voor enkel landbouwhuisdieren zonder de onderliggende conflicten in zienswijzen, belangen en waarden mee te nemen, co-existentie onmogelijk maakt. Een breed maatschappelijk draagvlak is een voorwaarde voor het doen slagen van duurzame co-existentie tussen mens en wolf. De huidige inspanningen weerspiegelen de goede voornemens, maar zijn momenteel ontoereikend voor het doen slagen van duurzame co-existentie.

Hoofdstuk 3. Doel- & Vraagstelling

Als uitgangspunt voor dit rapport geldt het feit dat het huidige beleid omtrent de wolf niet toekomstbestendig is. Dit bleek uit de gevoerde gesprekken over de terugkomst van de wolf met betrokkenen en experts. Zonder extra inspanningen en aanvullende maatregelen, zal de situatie omtrent de wolf in Nederland mogelijkerwijs escaleren. De kans op deze escalatie wordt groter naarmate het aantal wolven in de toekomst toeneemt. Ten einde escalatie te voorkomen en duurzame co-existentie tussen de mens en wolf te realiseren, luidt de centrale doelstelling van dit rapport:

Beleidsmakers in staat stellen toekomstbestendig beleid te creëren waarmee de wolf en de mens duurzaam samen kunnen leven in Nederland.

Ter uitwerking van bovengenoemde doelstelling is de volgende centrale vraag geformuleerd:

Wat kunnen beleidsmakers doen om voldoende draagvlak te creëren met als doel het de wolf en de mens vreedzaam te laten samenleven in Nederland?

Om deze centrale vraag te beantwoorden dienen volgende deelvragen te worden beantwoord:

- (1) *Welke belangen en tegenstellingen zijn er bij de terugkomst van de wolf?*
- (2) *Hoe ziet het wolvenbeleid in andere, enigszins vergelijkbare landen zoals Duitsland, Zweden en Italië er uit?*
- (3) *Welke beleidsmatige opties zijn er mogelijk met betrekking tot het behoud of de vergroting van het draagvlak omtrent de wolf?*

Met de beantwoording van de bovengenoemde deelvragen wordt er getracht zo volledig mogelijk antwoord te geven op de centrale vraag.

Hoofdstuk 4. Belangen & Tegenstellingen

Hoofdstuk 4.1. Discussie

Uit de achtergrond is reeds gebleken dat de terugkeer van de wolf niet geheel vlekkeloos verloopt en veel media-aandacht genereert. Er is een levendig maatschappelijk debat gaande over hoe men in Nederland al dan niet met de wolf om dient te gaan. Aan de basis van deze discussie liggen visies, waarden en belangen die tegenstellingen vormen, hetzij impliciet, hetzij expliciet. De tegenstellingen spelen een belangrijke rol bij de publieke opinie en de houdingen van de betrokken partijen. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste tegenstellingen in het Nederlandse wolvendebat besproken. Ook worden diens implicaties voor het wolvendebat toegelicht. Het doorgronden van de verschillende belangen, waarden, kennis en visies is van cruciaal belang voor een succesvolle opzet en implementatie van een maatschappijbreed wolvenbeleid:

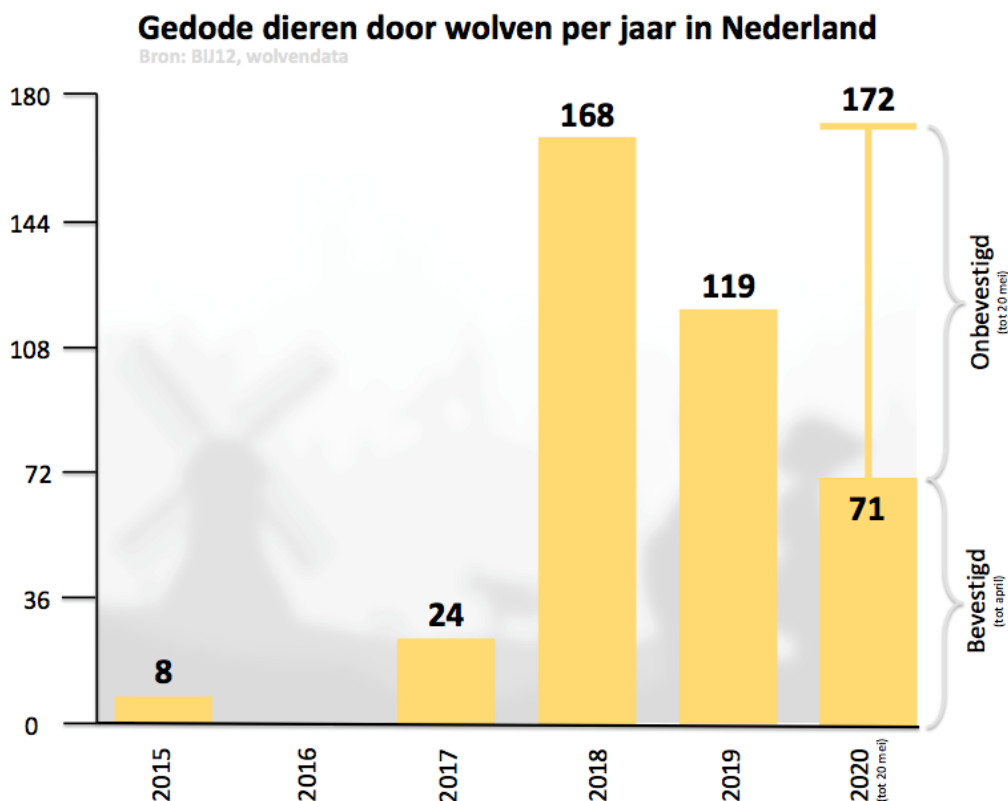
“The goal of endangered species protection and recovery clearly depends on an adequate understanding of the basic values, motivations, and interests of all stakeholders. (Nie, 2003)”

Hoofdstuk 4.2. Belangen en economische tegenstellingen

De terugkomst van de wolf heeft bovenal economische consequenties. Zo kost het bij wet verplicht monitoren, onderzoeken en compenseren van zaken aangaande de wolf veel middelen, tijd en geld (IPO, 2019, p. 30). Daarentegen denkt men dat het dier eventueel ook mogelijkheden zou kunnen bieden wat betreft bijv. ecotoerisme (Borg et al., 2016). In deze paragraaf zullen de economische gevolgen van de komst van de wolf worden beschreven aan de hand van de diverse belangen. Volgens de Van Dale is een belang ‘iets dat iemand raakt, doordat zijn voorspoed, zijn voordeel ermee gemoeid is’. Uit erkenning voor het individu en zijn vrijheid mogen deze belangen vervolgens worden behartigd. Individuen met overeenkomstige belangen verenigen zich veelal in belangengroepen. De diverse belangen van deze groepen worden gedefinieerd aan de hand van de effecten voor de personen van deze groepen. Om te komen tot duurzame co-existentie tussen de mens en wolf evenals tussen mensen over de wolf, is zicht op de economische belangen onontbeerlijk. Belangenconflicten kunnen zodoende worden geïdentificeerd en beslecht (Dickman, 2010). In deze paragraaf worden de volgende economische belangen respectievelijk behandeld: landbouwhuisdieren; jacht; recreatie, toerisme en cultuur; en leefomgeving. De keuze voor deze vier groepen is gebaseerd op de diverse belangen die gemoeid zijn bij de terugkomst van de wolf in Nederland.

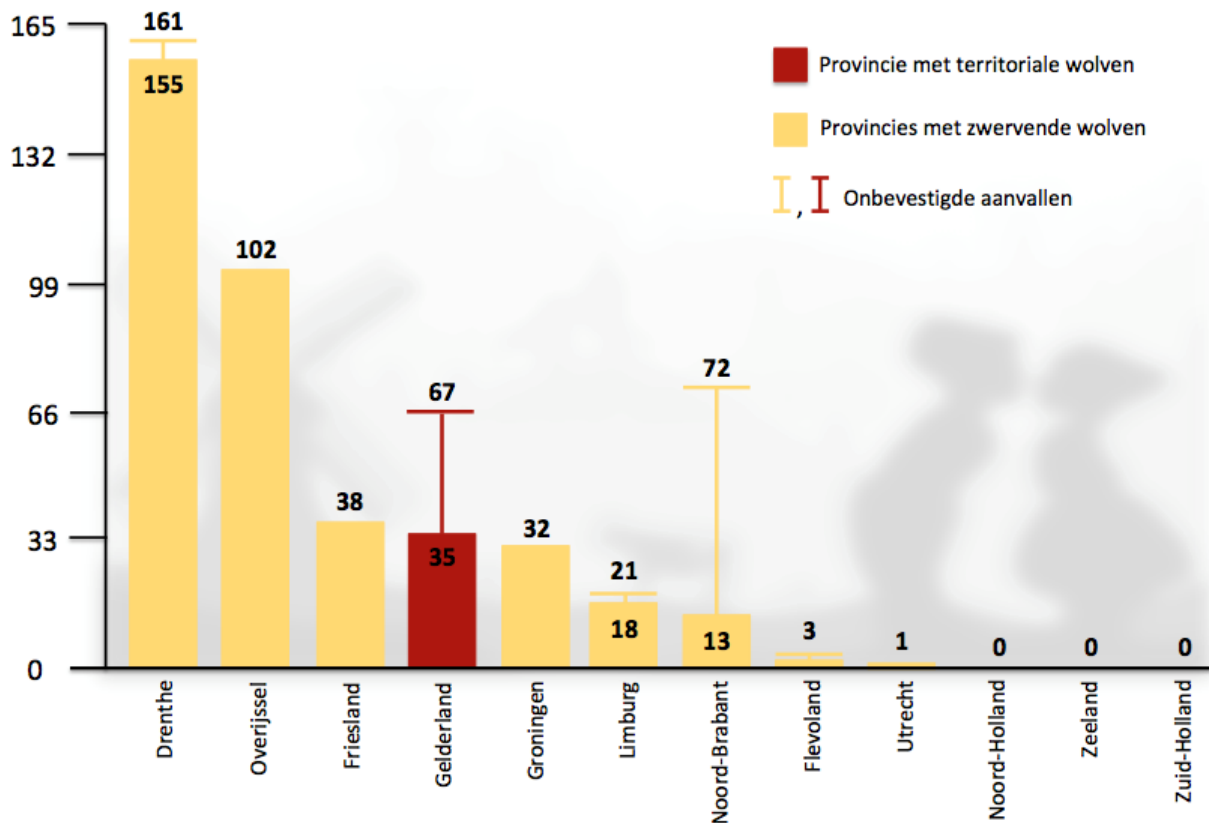
Kader 4.1 Kosten & Schade wolf

Ter uitvoering van deze taken worden de jaarlijkse totale kosten tot 2023 geraamd op €480.000,- tot €650.000,-. 'Tijdsinvesteringen (...) en eventuele subsidies voor preventie zijn niet inbegrepen', aldus het Inerprovinciaal wolvenplan. De gebiedscommissie Gelderland indiceert het budget van de subsidieregeling preventieve maatregelen in het leefgebied van de wolf op €310.000,- tot €500.000,- voor 2020 en €410.000,- tot €600.000,- in 2021. In 2018 zijn dusver de meeste dieren gedood door wolven in Nederland. In 2019 daalde het aantal aanzienlijk. In 2020 wordt een aanzienlijke stijging verwacht van het aantal gedode dieren. In 2020 waren er tot en met maart 71 dieren gedood door wolven. DNA-onderzoek wordt bij alle dieren uitgevoerd om te bevestigen of het daadwerkelijk wolven waren. Door de coronacrisis kon voor een langere periode geen DNA-onderzoek worden verricht, waardoor het aantal onbevestigde gedode dieren zich bleef opstapelen, resulterend een grote hoeveelheid onbevestigde wolfenaanvallen. Uit de wolfendata van BIJ12 blijkt dat het in 78% van de geregistreerde aanvallen gaat om wolf.

Gedode dieren door wolven in Nederland per provincie

Bron: BIJ12, wolvendata

Hoofdstuk 4.2.1. Landbouwhuisdieren

Tijdens de afwezigheid van wolven is het Nederlandse landschap ingrijpend veranderd (Doevendans, Lörzing & Schram, 2007). Een van deze veranderingen is de verschuiving van extensieve naar intensieve landbouw, waardoor de aantallen landbouwdieren fors toenamen (Fuchs et al., 2013; Thornton, 2010). Indertijd vielen landbouwhuisdieren niet vaak ten prooi aan de wolf, maar door terugkomst van de wolf lopen landbouwhuisdieren, in het bijzonder de schapen en geiten, weer risico op predatie. Een voorwaarde voor het doen slagen van preventie houdt in dat schapenhouders het voorkomen van wolvenschade binnen hun eigen beïnvloedingssfeer gaan zien: een interne 'locus of control'. Bedrijfsmatige houders van landbouwhuisdieren hebben logischerwijs meer economisch belang dan hobbymatige houders. Ook zijn boeren die meerdere schapen verliezen logischerwijs zwaarder getroffen, dit fenomeen heet 'surplus killing'. De economische impact van wolvenschade laat onverlet dat het een zwaar emotioneel proces is. Een vergoeding biedt geen oplossing voor de psychologische schadepost (Dickman, 2010). Momenteel wordt wolvenschade uit coulance voor bedrijven én hobbyisten volledig vergoed door de provincies (BIJ12, z.d.). Deze zeer coulante houding erkent het gevoel van overmacht, een externe 'locus of control', en biedt daarnaast erkenning voor de continuïteit van de bedrijfsvoering.

De huidige vergoedingen kennen geen voorwaarden wat betreft de inzet van preventiemaatregelen (BIJ12, z.d.). Duidelijk is echter dat wolvenschade gaandeweg zal normaliseren, waardoor vergoedingen naar overmacht niet meer zijn te

rechtvaardigen. Preventieve maatregelen dienen de economische risico's van wolvenschade voor houders van landbouwhuisdieren te beperken. Over de implementatie van deze middelen bestond nog enige onzekerheid (Eklund, 2017). In februari 2020 is een pilot afgerond over de bescherming van schapen met behulp van kuddewaakhonden, waarmee de effectiviteit in Nederland werd aangetoond (Van Bommel et al., 2020). Ook werd toen duidelijk dat kuddewaakhonden niet voor iedereen en niet overal toepasbaar zijn. Op de Veluwe is reeds gebleken dat wolfwerende afrastering effectief is in het voorkomen van wolvenschade (Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland., 2020). Hoewel preventiemaatregelen dus effectief gebleken zijn, is er geen volledige garantie te geven op het voorkomen van wolvenschade. Wel kan met de inzet van gepaste preventieve middelen de hoeveelheid wolvenschade aanzienlijk worden verlaagd, bleek reeds in Duitsland (Reinhardt et al., 2012; Walther & Franke, 2014).

Afbeelding 3: beelden van een wildcamera op de Veluwe in 2020 (bron: Zoogdiervereniging)

Gezien de wijdverbreide toestroom van zwervende wolven uit Duitsland, met name in Drenthe, Overijssel en Groningen, verdient implementatie van preventieve maatregelen op basis van het risico op wolvenschade de voorkeur. Door ecologische sturing, denk bijvoorbeeld aan de Rijn, is het risico op wolvenaantallen in bepaalde gebieden groter dan in andere gebieden. Dit is voor een deel te wijten aan de zogenaamde wolvencorridors. Om optimaal gebruik te maken van de middelen, dient bij het uitrollen van preventieve maatregelen, rekening met deze wolvencorridors gehouden te worden. Hiermee kan extensieve inzet van preventieve middelen worden voorkomen.

De Gelderse gebiedscommissie heeft ervoor gekozen om alleen voldoende effectieve wolfwerende afrastering onder hun subsidieregeling te laten vallen (GG, 2020). Alle overige provincies bevinden zich in een eerder stadium wat betreft de inzet van preventieve maatregelen. Een steeds luider roep om ondersteuning bij de uitrol van preventieve maatregelen is hoorbaar in diverse provincies, zoals Drenthe, Overijssel en Friesland en Noord-Brabant (Brandriet, 2020; Sinnema, 2020; Hallema, 2020; Van den Heuvel, 2020). Opvallend is dat de zwaarst getroffen provincies: Drenthe, Overijssel en Noord-Brabant, tot op heden een minder duidelijk beleid voeren dan Gelderland.

Hoewel de huidige tegemoetkomingen voor wolvenschade zeer erkentelijk zijn in vergelijking met de compensatieregelingen voor andere faunaschade, dient men zich te realiseren dat houders van landbouwhuisdieren desalniettemin lijden onder wolvenschade. Bij wolvenschade zijn er enkel verliezers. Een oplossing voor het probleem van wolvenschade in de vorm van preventieve maatregelen kan alleen

slagen, indien oplossingen voor het probleem niet buiten de mens op de wolf worden geprojecteerd.

De terugkomst van de wolf dient voor de bedrijfsmatige landbouwschapenhouders tevens in het licht gezien te worden van de huidige malaise waarin de schapenhouders reeds verkeren. 'De Nederlandse dierhouderij lijkt te worden gekenmerkt door dieronvriendelijkheid, milieubelasting, schaalvergroting, natuur- en landschapbedreiging...' (Rabbinge, 2013). Voor de gehele sector zal de impact van de wolf geringer zijn dan andere natuurlijke externe factoren, zoals droogtes (Ecorys, 2019; Trouw, 2019). Echter kan het de economische impact van wolvenschade op een kleinschalige schapenhouder substantieel zijn, wanneer zij een groot gedeelte van de kudde verliezen door een aanval van een wolf. Naast het direct verlies van gedode dieren kunnen wolven ook extreme stressreacties bij prooidieren teweegbrengen die onder andere kunnen leiden tot spontane abortus (Lehmkuhler et al., 2007).

Een neveneffect van de preventieve maatregelen is dat zij kunnen botsen met belangen van omwonenden en bezoekers. Denk onder andere aan de wolfwerende afrasteringen waar een aanzienlijk voltage op moet staan wil het effectief zijn. Omwonenden moeten hier kennis van nemen, willen toekomstige conflicten worden voorkomen, waarbij omwonende kinderen of volwassen geëlektrocuteerd kunnen raken door het hek.

Hoofdstuk 4.2.2. Jacht

De wolf heeft de reputatie van een toppredator en kan daarmee door jagers als een natuurlijke concurrent worden beschouwd. In de Wnb wordt onderscheid gemaakt tussen jacht, beheer en schadebestrijding. In deze paragraaf worden deze drie jachtvormen, tenzij anders vermeldt, aangeduid in de gebruikelijke zin van het woord jacht.

Een negatieve houding van jagers tegenover de wolf is niet uniek (Ericsson et al., 2003; Grima, 2019). Hoewel de Koninklijke Nederlandse Jagersvereniging (KNJV) onderdeel is van Wolven in Nederland en zodoende de terugkomst van de wolf accepteert, zijn delen van de Nederlandse jachtgemeenschap tegen de wolf. Volgens hen bemoeilijkt de wolf het jagen, doordat het wild schuwer wordt. De aanwezigheid van het roofdier zal het huidige natuurlandschap veranderen, waardoor jagers vrezen voor de continuïteit van hun activiteiten in Nederland.

De invloed van predatie op het gedrag van prooidieren is reeds lang bekend (Mech et al., 2003; Ripple Beschta, 2004). Dat de aanwezigheid van de wolf het jagen op prooidieren bemoeilijkt insinueert een zekere luiheid van jagers. Evengoed zou de ijverige jager het als een uitdaging kunnen zien om naast de wolf te jagen op dezelfde prooi.

Een recent onderzoek in Zweden over de schade van wolven aan wild beschrijft jachtverlies voor jagers. De invloed van de wolf op de populatie wild is echter niet dermate groot dat jagers hoeven te vrezen voor de teloorgang van hun geliefde activiteit (Pedersen et al., 2019). Daar komt bij dat de Nederlandse afhankelijkheid van de jacht in voedselvoorziening, in tegenstelling tot andere Europese landen en de Verenigde Staten, er nauwelijks is (Schaller, 2007).

Als gevolg van de toenemende wolvenschade is het Duitsland sinds eind 2019 toegestaan wolven te schieten onder de voorwaarde dat het dier landbouwhuisdieren heeft aangevallen. Het 'schietakkoord' druist daarmee in tegen Europese wetgeving en wetenschappelijke adviezen (Kiffner et al., 2019). Hoewel een dergelijke wet in Nederland niet aannemelijk is, bestaat er de mogelijkheid dat zogenaamde 'probleemwolven' in de toekomst afgeschoten dienen te worden. Dit biedt Nederlandse jagers de mogelijkheid specifieke wolven te schieten in naam van de volksgezondheid en -veiligheid.

Tevens bestaat er de mogelijkheid tot conflicten tussen jachthonden van jagers en wolven. De oorzaken van deze conflicten zijn onduidelijk (Tikkunen & Kojola, 2019). De toepasbaarheid van jachthonden is in Nederland beperkt tot jachthondenproeven en veldwedstrijden. Desalniettemin zijn economische belangen van houders van jachthonden, verenigd in de Nederlandse Jachthonden Vereniging, van belang bij de wolf.

Hoofdstuk 4.2.3. Recreatie, toerisme en cultuur

Wat betreft recreatie gelden er tegenstrijdige belangen. Uit een enquête onder leden van de Vereniging van Recreatieondernemers Nederland bleek dat lokale ondernemers positief staan tegenover de komst van de wolf. Een voorbeeld van lokale ondernemers die de terugkomst van de wolf omarmen is de Veluwe bakkerij die wolvenbonbons maakt voor onder andere VVV's, musea en het bezoekerscentrum in Nunspeet (Brandriet, 2020). De lokale horeca en toerisme verwachten eveneens gebaat te zijn bij de toestroom aan bezoekers die op zoek zijn naar de wolf en zijn sporen. De tegenspraak in deze sectoren komt voornamelijk door Het Nationale Park de Hoge Veluwe en de terreinbeheerders, waaronder de organisatie natuurmonumenten. Zij zien de vestiging van de wolf in hun natuurgebied als een verlies aan biodiversiteit. Door de wolf zal de moeflon, 'beheerder van het open heidelandschap' die door bezoekers wordt ervaren als een 'unieke ervaring', verdwijnen, waardoor de diverse habitats en diersoorten in het park onder druk komen te staan. Diametraal op het standpunt van de Hoge Veluwe staat het resultaat van de herintroductie van de wolven in Yellowstone National Park, Wyoming in de Verenigde Staten. Naast alle ecologische voordelen brengt het ecotoerisme van de wolf Yellowstone jaarlijks meer dan genoeg geld binnen voor de natuurpreservatie van de wolven.

De Hoge Veluwe is tegenstander van de wolf, doordat de terugkomst van de wolf niet past binnen de huidige inrichting van het park. Naar hun idee zullen ongewenste ecologische veranderingen optreden, waardoor het aantal bezoekers zal afnemen. Voor de gevolgen die de Hoge Veluwe aan de terugkomst van de wolf verbindt, gelden helaas geen harde bewijzen. Evengoed zou het aantal bezoekers op termijn toe kunnen nemen door de aanwezigheid van de wolf, ondanks de ecologische veranderingen in het park. Het is daarbij het belangrijkste hoe het park inspeelt op de situatie. Hoewel aanvankelijk werd gedacht het ecotoerisme kansen zou bieden, zijn die verwachtingen inmiddels getemperd (Van der Plicht, 2020; Wolven in Nederland, z.d.). Veel natuurgebieden zitten niet te wachten op de komst van de wolf en daarnaast zou wolventoerisme kunnen leiden tot eventuele conflicten tussen de mens en

Hoofdstuk 4.2.4. Leefomgeving

Als mens wordt ons welzijn onder andere beïnvloed door onze directe leefomgeving (Díaz et al., 2018). In deze leefomgeving zijn er niet voor iedereen directe belangen die door de wolf worden geschaad. Deze leefomgeving wordt wel beïnvloed door de wolf. Zo is de wolf indirect wel van invloed op het welzijn van mensen.

In Nederland kijken de meeste mensen positief tegen de komst van de wolf (Intomart GFK, 2012). Een kwart staat neutraal tegenover de wolf en eenderde is tegen. Een onderzoek naar de ervaringen van mensen in Duitsland die een wolf treffen zijn veelal ook positief (Arbieu et al., 2020). Daar komt bij dat mensen doorgaans positiever naar de wolf kijken als men meer weet over de wolf.

De wolf vormt dus geen directe bedreiging voor zijn leefomgeving, maar de preventieve maatregelen wel. De implementatie van preventie middelen kunnen immers zorgen voor een ander aanzicht van natuur en ze brengen veiligheidsrisico's met zich mee. Ten eerste is dit effect te minimaliseren door de juiste preventieve maatregelen te kiezen. Daarnaast is kennis van de leefomgeving cruciaal voor het verder minimaliseren van deze veiligheidsrisico's. Goede communicatie naar de leefomgeving is cruciaal in het voorkomen van conflicten.

Hoofdstuk 4.3. Ideologische tegenstellingen

Hoofdstuk 4.3.1. Ethische natuurvisies

Bij opvattingen over de rol van de natuur is er ook een conflict zichtbaar tussen verschillende groepen. Grofweg zijn er drie visies over de mens-natuurverhouding te onderscheiden. Allereerst is er een deel van de bevolking die stelt dat de natuur in Nederland volledig ondergeschikt hoort te zijn aan het belang van de mensen. De mensen binnen deze groep hangen veelal een antropocentrische visie aan (Klees et al., 2019, pp. 98-99). Kenmerken hiervan zijn terug te vinden in statements van NoWolves Nederland. Zij zijn sceptisch over de terugkomst van de wolf en stellen dat het onwenselijk is wanneer samenleven met de wolf ten koste gaat van de belangen van mensen. Daarnaast blijkt uit onderzoek van Bjerke en Kaltenborn (1999) dat boeren veelal een antropocentrische houding hebben. Ten tweede is er een groep mensen die het belang van het individuele dier voorop stelt. Deze groep hangt het biocentrisme aan. Deze groep stelt onder andere dat de natuur intrinsiek waardevol is, hetgeen inhoudt dat de mens gelijkwaardig is aan de niet-menselijke natuur (Klees et al., 2019, pp. 98-99). Ten derde is er de ecocentrische visie. De groep mensen die deze visie toegedaan is, vindt dat de mens de natuur op haar beloop moet laten en niet moet interveniëren (Klees et al., 2019, pp. 98-99). Hoe deze groepen precies tegenover de terugkeer van de wolf staan ligt gecompliceerd, maar over het algemeen kan gezegd worden dat het ecocentrisme en het biocentrisme positiever tegenover de wolf staan dan het antropocentrisme. Daarbij zou volgens het ecocentrisme menselijk ingrijpen zoveel mogelijk vermeden moeten worden.

Het is belangrijk om te vermelden dat deze drie visies niet 'goed' of 'fout' kunnen zijn. Verschillende visies over de mens-natuurverhouding kunnen echter aanleiding vormen voor conflict.

Hoofdstuk 4.3.2. Nederlandse natuur

Kenmerkend voor de Nederlandse houding is het idee dat de natuur maakbaar is, het cultuurlandschap. Dit is terug te zien in de vele stukken ontgonnen land, zelfs hele provincies, de dijken en deltawerken die de mogelijkheid geven het landschap maakbaar te houden. Voltaire zei dan ook ooit:

“God schiep de wereld, behalve Nederland. Dat liet hij over aan de Nederlanders zelf.” - Voltaire (Brouwer, z.d.)

In Nederland heerst dus heel erg het idee dat de natuur beheersbaar en maakbaar is. Hierin zijn de antropocentrische en de biocentrische visie te herkennen. Echter, er is ook nog een groep die daar anders over denkt. Dit zijn voornamelijk mensen die vinden dat men de natuur op haar beloop moet laten en een ‘wildernis drang’ ervaren. Voor deze groep is de terugkomst van de wolf een hoopvol teken dat het beter gaat met de natuur en het begin van een nieuw, ecocentrisch-tijdperk (Clark & Rutherford, 2009, p. 7).

Uit deze visies vloeien diverse standpunten voort die naar voren komen in het wolvendebat. Een veel gehoord argument tegen de komst van de wolf is dat Nederland te klein en te vol is voor de wolf (Intomart GFK, 2012, p. 24). Opvallend bij dit argument is echter dat hetzelfde ook wordt aangevoerd door mensen uit landen waar veel meer ruimte is. Dit betreft landen zoals Zweden en Frankrijk (Klees et al., 2019, p. 140). Daarentegen zijn er ook een hoop mensen met de wens voor herstel van de oernatuur, die het mens-gedomineerde landschap niet als een probleem zien en de wolf juist graag terug zien komen in Nederland, omdat deze een symbool is van de ongerepte natuur. (Clark & Rutherford, 2009, p.7).

Hoofdstuk 4.3.3. Scheidingslijn

Vanuit het idee dat de natuur maakbaar is vloeien andere argumenten voort. Door de beheersbaarheid van het cultuurlandschap is men in staat om natuur en mens te scheiden en gescheiden te houden. Een wolf past in dat geval dan eigenlijk niet meer in dat landschap en kan dan gezien worden als een indringer. Wanneer dit gebeurt, ondermijnt de wolf als het ware de symbolische scheiding tussen cultuur en natuur die voor deze groep mensen zo belangrijk is (Klees et al., 2019, p. 141). Het is dan ook met name vanuit deze groep mensen dat je vaak argumenten hoort dat de wolf gevaarlijk is voor zowel mens als dier. Daarentegen zijn er, binnen de groep mensen die het idee hebben dat de natuur maakbaar is, ook mensen die voor de komst van de wolf zijn. Echter, moet de wolf dan wel beheersbaar zijn – biocentrisme – en van nut zijn voor de mens – antropocentrisme (Intomart GFK, 2012, p. 24). Argumenten vanuit dit idee betreffen dan vooral de economische winst door bijvoorbeeld toerisme of de liefde voor het dier. Die liefde voor de wolf als dier wordt ook wel de romantische visie op de wolf genoemd. Dit houdt in dat men de wolf als een mooi, intelligent en sociaal dier ziet dat respect afdwingt. “De wolf wordt dan geassocieerd met kenmerken zoals onschuld, puurheid, eerlijkheid en authenticiteit” (Klees et al., 2019, p. 141).

Hoofdstuk 4.3.4. Angsten & Symboliek

Verder bestaan er ook grote verschillen in visies over de wolf en verwachtingen over diens gevolgen tussen verschillende groepen. Enerzijds zijn er voorstanders van de wolf, omdat de terugkomst van de wolf bijvoorbeeld de ecologische disbalans zou herstellen. (Clark & Rutherford, 2009, p. 4). Anderzijds zien tegenstanders de terugkomst van de wolf als een gevaarlijke ontwikkeling. Hun angst is begrijpelijk in die zin dat het wordt gevoed door gebrekkige kennis en symboliek. Het is belangrijk om deze beide vormen te begrijpen en ze tegelijkertijd ook uit elkaar te kunnen houden.

De 'reële' angst voor de wolf hangt samen met bewezen gevolgen van het dier op zijn omgeving. Het is eenmaal onomstotelijk bewezen dat wolven in de praktijk schapen doden. Dit leidt tot concreet lijden en zorgen bij schapenhouders. Voor aantal schapenhouders zal dit een concreet punt van zorg zijn en zij vrezen voor de continuïteit van hun bedrijf (Sinnema, 2020; RTV Drenthe, 2020). Aanvallen op schapen zijn gruwelijk en wreed. Na elke wolvenaantal circuleren deze beelden op Facebook, regionale kranten en op platformen voor boeren zoals *boerderij.nl*. Niet alleen wekken de beelden opnieuw nare belevingen op voor schapenhouders: het voedt ook de angst en haat tegen de wolf, tot op het niveau waarop de angst wellicht niet meer proportioneel is. Verder valt er ook te vrezen voor aanvallen op landbouwhuisdieren zoals honden, al lopen zij minder risico, zoals reeds toegelicht in kader 2.1. Desalniettemin houdt het Interprovinciaal Wolvenplan hier rekening mee (IPO, 2019).

De buitenproportionele angst die er voor de wolf heerst, komt voor een groot deel door zijn symboliek (Klees et al., 2019, p. 13). Want hoewel men heel lang een positieve connotatie heeft gehad met de wolf, veranderde dit in de middeleeuwen, met name door christelijke vertellingen waarin de wolf als metafoor wordt gebruikt voor valse profeten en hypocrisie. Lopez (1978) geeft daarvoor de volgende verklaring:

“Throughout history man has externalized his bestial nature, finding a scapegoat upon which he could heap his sins and whose sacrificial death would be his atonement. He has put his sins of greed, lust, and deception on the wolf and put the wolf to death-in literature, in folklore, and in real life.”
(Lopez, 1978)

De mens heeft zijn eigen zonden dus geprojecteerd op de wolf ter verkrijging van een zondebok voor gebreken die de mens eigen zijn. Deze negatieve connotatie met de wolf is ook terug te vinden in volksverhalen waar de wolf ook als slecht, vol met lust en bedrog wordt afgebeeld. Deze volksverhalen, meestal bewaard gebleven in de vorm van een sprookje, over wolven en hun slachtoffers (geitjes, biggetjes en jonge meisjes) boezemen mensen angst in (Omroep Flevoland, 2018). Dat soort boodschappen krijgt men al vanaf zeer jonge leeftijd mee door onder andere Disneyfilms, voorleesboeken of muziek (Flykt et al., 2013). Daar komt bij dat in jeugd aangeleerde associaties, zowel negatief als positief, men de rest van zijn leven bij

zich kan dragen (Trifonas, 2001). Dit zou kunnen leiden tot buitenproportionele angst jegens de wolf en een rol kunnen spelen bij het vormen van argumenten zoals deze:

“We zeggen wel dat in het Nederlandse cultuurlandschap geen plaats is voor een echt moordlustige wolf.” (RTV Drenthe, 2020)

Hierin is de negatieve associatie met de wolf terug te zien, met name door het woord ‘moordlustig’. Hoewel de wolf een moordlustig imago heeft, ook jegens mensen, blijkt dit in de praktijk niet of nauwelijks voor te komen. Door deze symboliek van de wolf neemt de angst rondom het dier disproportionele vormen aan.

Gepaard met onvoldoende voorlichting kan dit dus leiden tot extreme angst voor de wolf. Zodoende zijn tegenstanders ook bang dat de wolf mensen en met name kinderen aan zal vallen. In het verleden is dit wel gebeurd en hij zou het vandaag de dag in theorie ook nog voor kunnen doen, echter is dit de afgelopen 60 jaar niet gebeurt in Nederland (Linnartz, 2018). Uit onderzoek blijkt toch dat een deel van de Nederlandse bevolking, circa 10%, niet meer zou wandelen of fietsen in een gebied waar zich wolven bevinden (Intromart GfK, 2012). Doordat de visies van voor- en tegenstanders dusdanig uit elkaar liggen bestaat er onbegrip tussen de partijen. Om dit in de toekomst te voorkomen moet er goed geluisterd worden naar elkaar kijk op de situatie omtrent de wolf.

Hoofdstuk 4.3.5. Wantrouwen & Groepsdenken

Een anders aspect van conflict is het wantrouwen tegenover instituties, zoals de overheid en de wetenschap. Dit is terug te zien bij onder andere meer wolfkritische groepen, zoals NoWolves, en andere tegenstanders die zich mengen in het publieke debat. De wetenschap en de overheid dragen de boodschap uit dat de terugkomst van de wolf een natuurlijk proces is. Op sociale media van zowel NoWolves als van kritische veehouders en op nieuwsplatforms, waar critici aan het woord worden gelaten, wordt deze boodschap tegengesproken (Timmers, 2019). Zij stellen dat ze kritisch zijn en zelf het eerlijke verhaal willen vertellen (NoWolves, z.d.). In deze cirkels bestaat het beeld dat de wolf geherintroduceerd is of wordt er zeer sterk getwijfeld aan de mate aan de natuurlijkheid van terugkeer de wolf (Essink, 2019; Klees et al., 2019, p. 140).

Dit wantrouwen gaat gepaard met en wordt gevoed door een bredere afkeer tegenover de overheid en natuurorganisaties. Onder een deel van de boeren en dierhouders leeft het sentiment dat de overheid ze in de steek laat en ook voelen zij zich ondergewaardeerd. Dit werd pijnlijk duidelijk tijdens de stikstofcrisis. In de stikstofcrisis gaan ook grote politieke tegenstellingen gepaard met hoogoplopende emoties, hetgeen heeft gezorgd voor enorme polarisatie en onbegrip tussen de beiden partijen (Hofs, 2020). Het wantrouwen, onbegrip en afkeer bij dat debat heeft ook de polarisatie in het wolvendebat gevoed. Bovendien spelen groepsdenken en polarisatie vaker een rol bij wolvenbeleid:

“Regardless of which side of the issue people are on, there is a tendency to label those on the other side as misguided, wrongheaded, ignorant, in need of education, or even malevolent or untrustworthy. Humans have a predisposition to stress group identity and exclusivity of membership and to use labels such as these to divide the world into “us vs. them.” Terms such as “rancher” and “hunter” are examples of group identity labels that take on added meaning when contrasted with other labels such as “environmentalist” and “conservationist” (Clark & Rutherford, 2009).

Dit specifieke voorbeeld komt van de wolvendiscussie in de VS, maar in Nederland gebeurt hetzelfde. In het verhitte wolvendebat staan ecologen en wolvenliefhebbers ondertussen lijnrecht tegenover NoWolves en kritische boeren (Klees et al., 2019, p. 138). Vanuit gesprekken met betrokkenen blijkt dan ook dat er op sociale media doodsbedreigingen geuit zijn richting een van de meer zichtbare voorvechters van de wolf.

Verder heersen er vergelijkbare, zij het gelukkig mildere, sentimenten tegenover politici en beleidsmakers. Er wordt hen verweten dat zij onvoldoende luisteren naar de wensen van de boeren bij bijvoorbeeld het opstellen van het Interprovinciaal Wolvenplan. Voor een deel komt dat doordat de uitkomsten van dit plan niet volledig naar wens waren voor enkele van de critici. Zo is er volgens sommige boeren onvoldoende aandacht voor indirecte schade, zoals doodgeboren lammeren bij de rest van de kudde (Behne, 2019; Sinnema, 2020). Zij beschouwen het wolvenplan dus als onvolledig en zeggen dat hun schade onvoldoende vergoed wordt. Tegelijkertijd wordt het vergoedingsbeleid door de beleidsmakers zelf als vrij coulant gezien. Dit blijkt ook uit het wolvenplan zelf waarin staat dat in tegenstelling tot de normale gang van zaken ook schade aan niet-bedrijfsmatige gehouden landbouwhuisdieren vergoed wordt (IPO, 2019). Bovendien wordt 100% van de dagwaarde vergoed, terwijl normaal gesproken bij schade door beschermde dieren er een eigen risico is en niet de volledige dagwaarde wordt uitgekeerd. Maar vanwege de verschillen in inzichten worden politici en beleidsmakers dan weggezet als onbetrouwbaar. Dit hangt ook samen met de algemene onvrede en het eerder besproken wantrouwen dat er bestaat tegenover de overheid.

Andersom leven er bij voorstanders ook enige negatieve beelden over kritische boeren en andere sceptici: die zouden kortzichtig zijn en de gevolgen van de wolf dramatiseren. Zo stelt een boswachter die voorstander is van de wolf het volgende: ‘moderne landbouwbedrijven hebben niks te vrezen van de wolf’ (Janssen, 2014). Dit gaat in tegen de boodschap die veelal verkondigd wordt waarbij de wolf als een bedreiging voor de veehouderij wordt gezien. Bovendien is er vanuit de maatschappij sowieso veel kritiek op de veehouderij (Vermaat, 2019). Vanuit natuurorganisaties en de politiek hebben boeren daardoor het gevoel onterecht onder vuur te liggen en onvoldoende te worden gewaardeerd (Geurts, 2019). Ook hier is het debat geëscaleerd tot doodsbedreiging, vanuit het pro-wolven kamp zijn die via sociale media geuit aan leden van NoWolves (Redactie de Gelderlander, 2018).

Daarnaast komt op basis van interviews, bijvoorbeeld met Gijsbert Six van het KSG, ook het beeld naar voren dat er tussen de boeren een soort opgelegde solidariteit is ontstaan. Ieder die wel meewerkt met ontwikkeling en implementatie van wolvenbeleid, bijvoorbeeld door wolfwerende hekken te plaatsen, valt buiten de groep en wordt dan ook zo bejegend. Dit gebeurt dan weer door verwijten vanuit de radicale wolfcritici die op deze manier de rest van de boeren in het gareel hopen te houden. Coöperatieve boeren kan dan verweten worden dat zij ‘de boerengemeenschap verraden’ wanneer zij wolfwerende hekken plaatsen en zodoende de aanwezigheid van de wolf zowel erkennen en faciliteren. Op deze manier wordt een deel van de boeren vervreemd van het geheel en worden gematigde geluiden, van hen die bereid zijn tot samenwerking, de kop in gedrukt. Bij een deel van de wolvencritici leeft de gedachte dat zolang wolven schapen blijven eten en de bijbehorende gruwelbeelden prominent in het nieuws blijven komen, de publieke opinie zich vanzelf tegen de wolf zal keren.

Eigenlijk is er dus veelal een strijd tussen de wereldbeelden van beiden kampen. Dit zorgt ervoor dat het onbegrip tussen de partijen groot is. Zo leven er ook diverse diepgewortelde visies over hoe de verhouding mens-natuur zou moeten zijn. Deze visies zijn vaak dieper gegrond waardoor aantasting daarvan tot emotionele spanningen kan leiden (Gilovich et al., 2016, pp. 296–297). Dit alles maakt een constructieve dialoog over de wolf bijzonder lastig. Dit is wel een vereiste om tot een duurzame co-existentie te komen. Daarom zal er bij een eventuele oplossing hoe dan ook omgegaan moeten worden of tenminste rekening gehouden worden met de bovengenoemde ideologische verschillen.

Hoofdstuk 5. Wolvenbeleid in het buitenland

Hoofdstuk 5.1. Duitsland

Hoofdstuk 5.1.1. Inleiding

Waar de wolf pas recent in Nederland is, is de wolf over de grens in Duitsland ondertussen niet meer uit de natuur weg te denken. Vanaf het einde van de jaren '90 van de vorige eeuw komen daar steeds vaker wolven voor, wat uiteindelijk heeft geleid tot permanente vestiging van de wolf in Duitsland. Het begon in de regio Lausitz met de waarneming van zwervende wolven uit Polen, vanaf 1998 was er sprake van een gevestigd wolvenpaar. Het duurde dan ook niet lang voordat in 2000 de eerste welpjes te bespeuren waren. Dat betekent echter niet dat er eerder geen wolven in Duitsland voorkwamen. Daarvoor waren er ook al zwervende wolven uit Poolse gebieden te vinden in de voormalige DDR. Deze wolven werden vaak doodgeschoten als ze op Duits grondgebied gevonden werden. Met de val van de muur in 1989 en de Duitse hereniging in 1990 kwam daar verandering in. De wolf had in West-Duitsland immers altijd de status van beschermde diersoort gehad en dat gold na de Duitse eenwording ook in Oost-Duitsland. Het werd in heel Duitsland verboden de wolf af te schieten. Zoals hierboven beschreven begon de wolvenpopulatie in Duitsland rond de eeuwwisseling toe te nemen. Lange tijd bleef Lausitz de enige regio in Duitsland waar wolven zich vestigden en voortplanten, maar vanaf 2009 werden ook elders in Duitsland roedels waargenomen. Eerst in een militair oefengebied in Saksen-Anhalt en later in 2011 ook bij Munster in de staat Neder-saksen (Klees et al., 2019).

Afbeelding 5: Overzicht wolven in Duitsland 2018 (bron: NABU)

De situatie in Duitsland is voor dit beleidsadvies in meerdere opzichten interessant bij het ontwikkelen van Nederlands wolvenbeleid. Vanzelfsprekend is Duitsland van belang voor de Nederlandse beleidsmakers omdat de in Nederland gesignaleerde wolven oorspronkelijk uit Duitsland afkomstig zijn. Momenteel delen Duitsland en Nederland haast een wolvenpopulatie omdat wolven zich niet naar landsgrenzen schikken. Daarnaast komen de omstandigheden voor de wolf in veel opzichten met ons land overeen. Aangrenzende deelstaten als Nedersaksen en Noordrijn-Westfalen zijn zowel qua geografie als maatschappij goed vergelijkbaar met Nederland. Dat is niet geheel onbelangrijk, want alhoewel de wolf al bijna twintig jaar een gevestigde diersoort is in de Duitse natuur, zorgt ook daar de omgang tussen wolven en mensen voor de nodige conflicten. In dit hoofdstuk zal er dan ook voornamelijk worden gekeken naar de Duitse wolvenproblematiek en de manier waarop Duitse beleidsmakers daar tot nog toe mee om zijn gegaan.

Hoofdstuk 5.1.2. Wolvenbeleid

In veel opzichten is het Duitse wolvenbeleid vergelijkbaar met dat van Nederland. Dat is niet geheel verrassend, aangezien het Nederlandse beleid geïnspireerd is door het Duitse model. Dat maakt Duitsland des te interessanter om te onderzoeken, met name wat betreft de manier waarop zij conflicten tussen belangengroepen hebben benaderd. Echter, alvorens nader in te kunnen gaan op de wijze waarop de Duitse overheidsinstanties de terugkomst van de wolf hebben aangepakt, is het van belang om een beter beeld te krijgen van het Duitse wolvenbeleid.

Omdat de wolf in eerste instantie alleen in Saksen voorkwam, werden er eerst ook enkel in de deelstaat Saksen preventie- en compensatieregelingen getroffen. Deze regelingen staan omschreven in het rapport Alterra en zijn voor een groot deel vergelijkbaar met de huidige situatie in Nederland (Groot Bruinderink et al., 2012). In een vooraf bepaald gebied, het wolveengebied uitgebreid met een straal van 30 kilometer, kan door de wolf veroorzaakte schade aan landbouwdieren worden vergoed. Daarbij geldt echter wel de voorwaarde dat er een aantal voorzorgsmaatregelen tegen de wolf zijn genomen en dat de schade binnen 24 uur is gemeld bij bevoegd gezag of bij het wildbiologisch bureau LUPUS. Vervolgens berekent het Landesamt für Ländliche Entwicklung, Landwirtschaft und Flurneuordnung het schadebedrag dat zal worden toegekend, met een maximum van €7500 per bedrijf per 3 belastingjaren. Dit bedrag is afhankelijk van het doel waarmee de dieren worden gehouden en hobbyschaphouders zullen zo een lager bedrag ontvangen dan professionele schaphouders. Duitsland kende in eerste instantie geen wettelijke verplichting om door de wolf veroorzaakte schade te vergoeden, maar die werd vrijwillig door de deelstaten vergoed. Dit om zo de acceptatie van de wolf te bevorderen. Ook ondersteunde Saksen schaphouders bij het aanschaffen van het benodigde beschermings- en preventiemateriaal door middel van subsidies. Belangrijk om hierbij te vermelden is dat de Bondsregering dus niet bij deze (schade)vergoedingen is betrokken (Groot Bruinderink, 2012).

Sinds maart 2019 is er een gebied vastgesteld in Duitsland waar een proef loopt naar het volledig voorkomen van wolvenaantallen op schapen. Het beleid hier houdt in dat de staat de aankoop van geschikte wolfwerende hekken volledig vergoed. De schade aangebracht door wolven wordt alleen vergoed door de staat als boeren deze hekken plaatsen. Het is echter gebleken dat wolven die al langer schapen eten in staat zijn de hekken te overwinnen. Deze schapenetende wolven worden 'probleemwolven' genoemd. Daarbij moet gezegd worden dat in totaal slechts tien keer hekken werden aangemerkt als veilig en ze toch door een wolf werden omzeild (Groot Bruinderink, 2012). In de toekomst is het doel om het niet zover te laten komen dat de wolf een probleemwolf wordt. De schapenhekken dienen dit te voorkomen. Schaphouders zijn erg sceptisch en denken dat de hekken niet werken. Bovendien kost het onderhoud van deze hekken erg veel tijd en sterven er soms ook schapen door de hekken.

Deze 'wolvenvrije zone' illustreert de omslag van het wolvenbeleid in Duitsland. Duitsland werd eerst gezien als voorbeeldland voor duurzame co-existentie tussen de mens en de wolf. Sinds 2019 is echter de regelgeving omtrent de wolf veranderd (Koelé, 2019). Dit komt door veel protesten van dierhouders

waarvan de dieren werden aangevallen door wolven. De dierhouders schoten voor de aanpassing van de regelgeving al veel wolven onwettig dood. Om deze illegale dodingen te voorkomen heeft de Duitse overheid besloten toestemming te geven voor het doden van probleemwolven. Deze oplossing geeft zekerheid voor veel dierhouders dat er bij aanhoudende problemen de mogelijkheid is de wolf te doden. Dit kan echter de problematiek vergroten, omdat het hier vaak gaat om volwassen dieren uit een roedel met jongere wolven. In Noord-Duitsland is gebleken dat wanneer deze volwassen dieren uit de roedel worden weggenomen, oftewel afgeschoten, dit voor nog meer probleemwolven zorgt (Imbert et al., 2016). Dit komt omdat de gedode wolven vaak zorg dragen voor jongere wolven in de roedel die nog niet geleerd hebben hoe ze op grotere dieren als edelherten of reeën moeten jagen. Daardoor zullen deze jonge wolven zich enkel nog richten op landbouwhuisdieren, dit zijn immer relatief makkelijke prooien. Hiermee worden de problemen voor veehouders alleen maar verergerd.

In Duitsland is iedere deelstaat zelf verantwoordelijk voor haar wolvenbeleid en is er dus geen sprake van een nationaal overheidsbeleid. Ter verduidelijking wordt hier het voorbeeld gegeven van de deelstaat Beieren (Bayerischer Aktionsplan Wolf, 2019). Hier worden een aantal maatregelen ter bescherming van de landbouwdieren gesteld. Zo moeten de hekken rondom de landbouwdieren elektrisch zijn. Het moet 90 centimeter hoog zijn en maximaal 20 centimeter van de grond geplaatst worden. In de nacht moet de dieren in een omsloten wei met elektrische hekken staan óf in een gesloten stal om zo de kans op wolvenschade te verkleinen. Verder moeten er minstens twee herders per kudde aanwezig zijn. Deze maatregelen komen in grote mate overeen met de maatregelen die in Nederland zijn gesteld.

Interessanter voor Nederland is de deelstaat Nedersaksen, vanwege de nabijheid met de Nederlandse grens en de hoge mate van overeenkomsten wat betreft het landschap. Ook daar is het wolvenbeleid zeer vergelijkbaar met de manier waarop Nederland op dit moment met de wolf omgaat: de staat ondersteunt veeboeren financieel bij de aanschaf van preventiemiddelen als wolfwerende hekken en heeft een compensatieregeling voor gedupeerde veeboeren waarbij de marktwaarde van de gedode dieren wordt uitbetaald. Net als Nederland nu ondervond Nedersaksen in het verleden moeilijkheden als het gaat om het overtuigen van, met name, schapenhouders om preventiemiddelen aan te schaffen. Veel schapenhouders namen een afwachtende houding aan in de hoop dat de problemen omtrent de wolf aan hen voorbij zouden gaan en de aanschaf en het onderhoud van dure hekken niet nodig was. Dit leidde echter tot meer problemen omdat hun dieren daardoor niet goed beschermd waren. Dit veranderde toen de staat bepaalde dat er enkel nog compensatie werd uitgekeerd voor de gedode dieren wanneer de dierhouder kon aantonen dat hij of zij de benodigde voorzorgsmaatregelen had getroffen. Kortom: geen preventie, geen vergoeding. Duitse Wolfsberater en beleidsmakers geven aan dat deze aanpassing in het beleid bijzonder effectief was en zijn dan ook tevreden over de resultaten. Wolfsberater zijn experts en geïnteresseerden die zijn aangesteld door het Duitse Umweltministerium (Ministerie van Milieu) en zich als vrijwilliger bezighouden met onder andere het monitoren van wolven, de documentatie van gedode landbouwdieren en het

adviseren en informeren van boeren en omwonenden. Ook benadrukken deze Wolfsberater en beleidsmakers de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van alle schapenhouders bij de bescherming van hun dieren. Zoals reeds eerder beschreven zijn schapen of ander kleine landbouwdieren niet de primaire voedselbron voor wolven, maar leren zij schapen te eten doordat de schapen onbeschermd zijn en dus een relatief makkelijke prooi vormen. Wanneer een wolf dus geen toegang heeft tot de schapen zal hij ook niet leren om schapen aan te vallen en zijn de schapen van alle boeren veiliger. Duitse experts adviseren daarom om sterker in te zetten op de bescherming van landbouwhuisdieren in aangewezen wolventerritoria, indien nodig zelfs door middel van een wettelijke verplichting. Dierhouders hebben immers niet alleen een verantwoordelijkheid voor hun eigen dieren, maar dragen in het geval van de wolf ook verantwoording voor het welzijn van de dieren van hun collega's.

Ook is het belangrijk dat Nederland kijkt naar het beleid van Duitsland, omdat dit deels effect heeft op de wolvenpopulatie van Nederland. Nederland en Duitsland hebben een gezamenlijke verantwoordelijkheid om de wolvenpopulatie in stand te houden. Hiervoor is het belangrijk dat beide landen samenwerken en rekening houden met elkaars beleid.

Hoofdstuk 5.1.3. De wolf als politiek symbool

Een terugkerend thema in de discussie over de wolf is het gebruik van het dier voor allerlei politieke doeleinden. Het lijkt erop dat de wolvendiscussie al lang niet meer gaat over de beheersbaarheid van de problemen die wolven veroorzaken, maar dat de discussie symbool staat voor een grotere politieke ontevredenheid. In artikels en opiniestukken wordt meermaals het Duitse overheidsbeleid met betrekking tot de wolven vergeleken met immigratiebeleid (Sprenger, 2020). De wolf wordt door velen als buitenstaander beschouwd en dat leidt tot uiteenlopende reacties, vergelijkbaar met de sentimenten die immigranten en vluchtelingen losmaken onder de Duitse bevolking. Denk bijvoorbeeld aan het idee dat de aanwezigheid van de wolf niet verenigbaar zou zijn met de Duitse natuur, net zoals de aanwezigheid van de islam ook niet zou passen binnen de Duitse christelijke samenleving. Maar de wolf wordt niet alleen geassocieerd met immigratiebeleid. Hij komt steeds meer symbool te staan voor de ontevredenheid met de Duitse politiek in de breedste zin van het woord (Sprenger, 2020). Het wantrouwen van het wolvenbeleid lijkt het verlengde te zijn van een groter gebrek aan vertrouwen in de Duitse politiek in het algemeen. Voornamelijk in Oost-Duitsland is dit wantrouwen aanwezig. Veel Oost-Duitsers voelen zich niet gehoord door de West-Duitse politici en beschouwen de wolf als één van de vele zaken die zij opgelegd hebben gekregen na de Duitse hereniging. Immers, waar in de voormalige DDR de wolf nog geschoten mocht worden, loopt hij nu onder bescherming van West-Duitse natuurwetten de Oost-Duitse bossen in. Dit alles betekent wederom dat de discussie omtrent de wolf in een veel bredere context moet worden gezien dan een conflict tussen mens en natuur. De onvrede over de aanwezigheid van de wolf is tevens een uiting van algemeen wantrouwen in de politiek en de democratie.

Gesprekken met Duitse beleidsmakers en Wolfsberater bevestigen het beeld dat de wolf een politiek symbool is geworden. Zij benadrukken daarom ook dat het van belang is dat de houders van landbouwhuisdieren zich gezien en gehoord blijven

voelen in de wolvendiscussie, maar ook in de samenleving in het algemeen. Voor hen is de wolf niet alleen een bedreiging, maar ook een kans om aandacht te genereren voor hun beroepsgroep in het algemeen. Erkenning van de problemen die de wolf voor deze groep met zich meebrengt én compensatie daarvoor zijn daarom cruciaal. Daarnaast vertellen ervaringsdeskundigen ook dat er sprake is van een enorme polarisatie en verharding van het wolvendebat: er zijn enkel nog voor- en tegenstanders zonder enige middenweg. Daarnaast lijkt het erop dat men nog maar weinig gevoelig is voor feitelijke argumentatie en dat de emotie de overhand neemt. De polarisatie, verharding en emoties waarover Duitse experts spreken zijn in Nederland reeds ook zichtbaar (Op1, 2020). Onze gesprekspartners benadrukken daarom dat er meer moet worden ingezet op persoonlijk contact tussen alle partijen, met name de schapenhouders.

Hoofdstuk 5.2. Zweden

Hoofdstuk 5.2.1. Situatie in Zweden

Zowel Nederland als Zweden is lid van de Europese Unie, beide landen moeten dus de EU regels volgen met betrekking tot het wolvenbeleid (Wild Sweden, z.d.). Beiden landen delen ook de wolvenpopulatie met hun buurland, respectievelijk Duitsland en Noorwegen. In Zweden's buurland Noorwegen worden wolven niet of nauwelijks beschermd. Zweden is daarom op zichzelf aangewezen bij het in stand houden van zijn wolvenpopulatie. Dit verschilt met de situatie van Nederland en Duitsland, hier kan de wolvenpopulatie nog groeien in zowel Nederland als Duitsland. Zodoende hoeft Nederland niet zoals Zweden alleen de last te dragen om de wolvenpopulatie te beschermen.

Lange tijd waren de wolven in Zweden uitgestorven, net als in Nederland. Ook in Zweden was dit het gevolg van jacht op wolven. Dit veranderde rond 1980, toen emigreerden er drie wolven vanuit het noorden van Finland en Rusland naar Zweden (Wild Sweden, z.d.). De populatie is uitgegroeid tot het huidige aantal van ongeveer driehonderd wolven. Ze leven momenteel vooral in het midden en zuiden van Zweden (International Wolf Center, z.d.). In 2001 heeft Zweden een wet ingevoerd om te zorgen dat de beer, wolf, veelvraat, lynx en de steenarend een blijvende plek in de Zweedse fauna zouden krijgen (Eriksson, 2016). Toen is ook vastgesteld dat er een minimum van tweehonderd wolven in Zweden moest zijn, dit is later verhoogd naar driehonderd. Verder werd het wolvenbeheer vanaf de invoering van de wet op regionaal niveau geregeld. Deze regionale commissies begonnen met een adviesfunctie, maar na commentaar op deze top-down approach werd de wet veranderd. Vanaf 2009 kregen de regionale commissies meer inspraak. In 2010 werd er onderzoek gedaan naar de stand van de wolvenpopulatie. Op basis hiervan werd in 2013 het wolvenbeleid opnieuw aangepast (Eriksson, 2016). Dit beleid was in overeenstemming met dat van de Europese Unie. Dit beleid was nog steeds gefocust op het behouden van de wolvenpopulatie en de vier andere eerder genoemde diersoorten. Het nieuwe beleid hield ook rekening met de sociale en economische dimensie van het verhaal (Eriksson, 2016). Anders gezegd: het nieuwe beleid moest zorgen voor maatschappelijk draagvlak voor het wild in Zweden. Dit beleid is dus breder gericht dan alleen draagvlak voor de wolf creëren.

Hoofdstuk 5.2.2. Gevolgen

Het creëren van draagvlak is belangrijk in Zweden. Dit werd ook bevestigd in ons gesprek met Rick van Malssen. Van Malssen is een Nederlander die nu al lange tijd in Zweden woont en veel kennis heeft over wild en zo over de wolf. In Zweden zet hij zich in voor de bescherming van de wolf. Volgens Van Malssen is meer draagvlak belangrijk, omdat de terugkomst van de wolf controversieel is voor de Zweedse bevolking. Dit komt vooral omdat de terugkomst van de wolf de tegenstelling tussen landelijk en stedelijk leven vergroot heeft (Eriksson, 2016). De wolf werd eerst verwelkomd door de Zweedse bevolking, maar toen hun populatie groeide, nam dat af. Stedelijke gemeenschappen, die nauwelijks in contact komen met wolven, staan meer open voor de wolf dan landelijke gemeenschappen (Eriksson, 2016). De landelijke gemeenschappen zijn negatiever tegenover de wolf dan de stedelijke gemeenschappen. Dit komt grotendeels door angst voor de wolf of schade door de wolf. Deze verschillende houdingen tegenover de wolf heeft een grote bijdrage geleverd aan de groeiende tegenstelling tussen landelijke en stedelijke gemeenschappen. Daarnaast zijn de wolven niet altijd welkom in het noorden van Zweden, omdat daar de rendieren leven en wolven een gevaar voor hen zouden vormen. De wolvenpopulatie kan dus niet uitwijken naar het noorden of naar Noorwegen en daarom is hun leefgebied beperkt (Eriksson, 2016).

Verder is er in Zweden veel overlast geweest door de wolven. Hierdoor heeft de overheid gezegd dat er beperkt gejaagd mag worden op wolven (Eriksson, 2016). Er zijn meerdere rechtszaken over geweest en in 2017 is er een uitspraak geweest dat er minimaal driehonderd wolven in Zweden moeten zijn. Van Malssen heeft uitgelegd dat dit getal niet simpel tot stand is gekomen: dit ging gepaard met veel protesten, want de Zweedse jagers waren fel tegen de terugkomst van de wolf, omdat de wolven op hetzelfde wild jagen als de jagers. In Nederland zien we deze zorg ook bij de jagers, maar aangezien de jagersgemeenschap in Nederland vele malen kleiner is, is dit nog geen grote zorg. Vanuit de EU richtlijnen en wolven organisaties wordt driehonderd gezien als een mager minimum, terwijl de jagersgemeenschap driehonderd ziet als het uiterste maximum aantal. Tijdens de jacht in 2018 was afgesproken dat er maximaal tweeëntwintig wolven gedood mochten worden (The Local, 2017). Dit zou de wolvenpopulatie nog boven het minimum aantal van driehonderd wolven houden. Desondanks hebben meerder natuurorganisaties dit nog proberen te voorkomen (The Local, 2018).

Hoofdstuk 5.2.3. Deelconclusie

De belangrijkste les die Nederland uit het beleid van Zweden kan trekken is dat de terugkomst van de wolf voor grote tegenstellingen kan zorgen. Zweden was hier zich deels bewust van en heeft er beleidsmatig wel iets aan proberen te doen, maar toch zijn de tegenstellingen tussen mensen groter geworden, voornamelijk de tegenstelling tussen landelijk en stedelijk. Nederland kan dit nog voorkomen door deze tegenstellingen goed in het beleid op te nemen en hiermee het volk als een geheel verbonden te houden. Er moet voorkomen worden dat bijvoorbeeld de schapenboeren lijnrecht tegenover natuurorganisaties komen te staan.

Hoofdstuk 5.3. Italië

Hoofdstuk 5.3.1. Situatie in Italië

Nederland en Italië lijken qua landschap niet veel op elkaar. De wolven in Italië bevinden zich met name in de Alpen en de Apennijnen (Huisman, 2019). Dit soort landschappen zijn niet te vinden in Nederland. Dit maakt het moeilijk om Nederland en Italië te vergelijken. Toch is het verstandig om te kijken hoe Italië de situatie rondom de wolf aanpakt aangezien er vergelijkbare conflicten spelen. Door deze conflicten en de maatregelen rondom de conflicten te analyseren kan er gekeken worden wat werkt en wat juist niet. Hier kunnen Nederlandse beleidsmakers lessen uit opmaken.

Ongeveer 10% van de Europese wolvenpopulatie is gevestigd in Italië (Squires, 2019). Het is momenteel onduidelijk hoe groot de wolvenpopulatie in Italië precies is. Aantallen van verschillende bronnen variëren tussen 1200 en 2000 wolven.

Sinds 1971 is de wolf in Italië een beschermde diersoort. Voor een lange tijd werd Italië gezien als het land dat symbool stond voor het succes van de samenwerking tussen de wolf en de mens (Cadete & Pinto, 2015). Dit beeld van Italië veranderde toen de Italiaanse overheid in 2015 overwoog toestemming te geven voor het afschieten van 5% van de wolvenpopulatie. Dit was onderdeel van het nieuwe Italiaanse wolvenplan. Zodra deze overweging publiekelijk werd gemaakt zijn er direct honderden wolven afgemaakt door jagers en stropers. Er is heel veel haat richting de wolven vanuit boeren, jagers en stropers, waardoor wolven opgehangen, gevild en onthoofd worden (Pflüger, 2017). Aan de andere kant zijn er ook heel veel organisaties in Italië die opkomen voor de wolf. Dit zorgt voor veel debat en polarisering. Dit is echter alleen in het noorden van Italië. In het zuiden is de wolf nooit geweest en daar zie je weinig problemen met betrekking tot het samenleven met de wolf.

In 2019 is het idee van het neerschieten van wolven toch verworpen (Huisman, 2019). Het nieuwe wolvenplan is erop gericht om conflicten tussen mens en wolf zoveel mogelijk te voorkomen. Dit door het plaatsen van elektrische hekken en het inzetten van waakhonden. Mochten er toch nog landbouwhuisdieren worden aangevallen door de wolven, dan kunnen de dierhouders compensatie krijgen. Door deze nieuwe ontwikkeling lijkt het erop dat het Italiaanse beleid wederom stuur op duurzame co-existentie met de wolf.

Hoofdstuk 5.3.2. Deelconclusie

Het is relevant voor Nederlandse beleidsmakers om te kijken naar Italië en hoe er daar wordt omgegaan met het samenleven van mens en wolf. De wolf is in Zuid-Italië nooit weggeweest en hierdoor zijn beleidsmakers meer ervaren met het maken van beleid omtrent de wolf. Zuid-Italië laat zien dat duurzame co-existentie tussen de mens en de wolf mogelijk is en kan daarom gezien worden als voorbeeldland voor Nederland. In Italië is het conflict groter daar waar de wolf nieuw is. Dit geeft aan dat er op termijn sprake is van gewinning. Nederland kan de fouten in het beleid van Italië voorkomen door de beleidsmatige beslissingen van het land te bekijken. In Italië ging het mis toen de beleidsmakers alleen al overwogen om toestemming te geven tot het afschieten van wolven. Dit leidde direct tot het afschieten van wolven

en tot toenemende polarisatie. Er moet dus voorzichtig omgegaan worden met dit soort overwegingen.

Hoofdstuk 6. Beleidsopties voor draagvlak

Hoofdstuk 6.1. Doelen beleid

Op basis van de literatuur en de gesprekken met betrokkenen zijn onderstaande beleidsadviezen geformuleerd. Onze adviezen hebben een algemene, voor alle provincies geldende strekking en dienen gezien te worden als aanvulling op het huidige wolvenbeleid. Onderstaande beleidsadviezen richten zich op het voorkomen van conflicten tussen de mens en de wolf, met het uiteindelijke doel om het maatschappelijke draagvlak voor de terugkomst van de wolf te behouden en te vergroten.

In de beleidsadviezen gaat in het bijzonder aandacht uit naar de schapenhouders. Zij moeten zich in dit maatschappelijk vraagstuk niet achtergesteld voelen, wil duurzame co-existentie op den duur verwezenlijkt worden. De kern van onze beleidsadviezen is gefocust op de schadepreventie, het creëren van solidariteit en het helder communiceren naar zowel belanghebbenden als de bevolking.

Hoofdstuk 6.2. Beleidsadviezen

Advies 1

De provincies dienen een netwerk van wolvenbegeleiders op te zetten. Deze begeleiders kunnen schapenboeren en de lokale omgeving informeren en adviseren over zowel de wolf als desbetreffende preventieve maatregelen. Daarbij staat laagdrempeligheid en persoonlijk contact centraal.

o Toelichting

Dit idee is geïnspireerd op het Nedersaksische netwerk van Wolfsberater. In Duitsland zijn dit belangrijke contactpersonen voor boeren. Het takenpakket van deze Nederlandse wolvenbegeleiders zal niet geheel overeenkomen met dat van de Nedersaksische Wolfsberater. De Nederlandse wolvenbegeleiders zullen een meer ondersteunende rol gaan vervullen in de vorm als een lokaal aanspreekpunt voor vragen en zorgen. Denk hierbij aan hulp bij het nemen van preventieve maatregelen, maar ook het beantwoorden van vragen over regels en beleid. Hierbij ligt de nadruk op gebieden met een hoge risico op schade door de wolf. De wolvenbegeleiders zullen geen huidige taken van BJJ2 en provincies overnemen.

Voor het functioneren van de wolvenbegeleiders is het van belang dat ze beschikken over wolf en/of natuur gerelateerde expertise, bijvoorbeeld (gepensioneerde) jagers, ecologen, dierenartsen en boswachters. Zij dienen actief geworven en geselecteerd te worden door de provincies met uiteindelijk een divers en uitgebreid netwerk als doel. Zo kunnen wolvenbegeleiders in hun eigen regio aan de slag. Hierbinnen dienen acceptatie van de wolf en een bepaalde mate van onpartijdigheid het uitgangspunt te zijn. In navolging van het Nedersaksische systeem zullen de begeleiders ook een meerdaagse training ondergaan als onderdeel van de selectie. Als aanvulling hierop zal er een jaarlijkse bijscholing zijn.

Boeren, belanghebbenden en andere geïnteresseerden moeten in contact kunnen komen met de regionale begeleiders via een site, de lokale gebiedscommissie en discussieavonden. Op deze manier moet het contact laagdrempelig te zijn. Daarnaast dienen BIJ12 taxateurs bij schadegevallen actief door te verwijzen naar wolvenbegeleiders. De wolvenbegeleiders werken in principe op vrijwillige en dus onbetaalde basis. Dit betekent relatief lage kosten, al moeten zij toch enige vorm van onkostenvergoeding ontvangen. Dit kan onder andere in de vorm van een vrijwilligers- of kilometervergoeding. Door middel van persoonlijk contact zullen de wolvenbegeleiders zorgen dat boeren en schapenhouders zich meer gehoord voelen. Door advies te geven op individuele basis zal het de implementatie van preventieve maatregelen bevorderen.

Advies 2

Provincies met zwervende wolven dienen gebiedscommissies aan te stellen die ingaan op het wolvenbeleid, in het bijzonder de risico's voor schapen in de zwervgebieden van wolven en de inzet van preventieve maatregelen.

o Toelichting

Om implementatie van preventieve maatregelen te bevorderen dienen provincies passende subsidieregeling te hanteren. Ter bevordering van de implementatie is afstemming van de beleidsuitvoering met de agrarische sector omtrent subsidieregelingen gewenst. Momenteel worden de verschillende conceptuele subsidieregelingen van de provincies, met uitzondering van de Gelderse subsidieregeling als ontoereikend beschouwd door schapenhouders. Het biedt schapenhouders zekerheid, wanneer zij weten wat hen te wachten staat. Aanbevolen wordt niet een generieke subsidieregeling op te nemen in het Interprovinciaal wolvenplan, maar dit op lokaal niveau tussen betrokken overeen te komen. Zodoende worden de houders maatwerk geboden in het heden en de toekomst. Ook moet de subsidieregeling voldoende zijn voor de houders om preventiemaatregelen te kunnen treffen. Dit geldt voor alle schapenhouders die risico lopen, met speciale aandacht voor de houders in risicogebieden. Op deze manier worden alle houders die risico lopen op wolven schade in staat gesteld om zich te beschermen tegen wolvenschade.

Advies 3

Provincies dienen discussieavonden te organiseren voor belanghebbenden en geïnteresseerden met als doel het verschaffen van informatie en het creëren van solidariteit en verbinding.

○ Toelichting

Hoewel er in het verleden al enkele informatieavonden en lezingen geweest zijn,, zijn deze niet doeltreffend genoeg gebleken. De informatie avonden waren te beperkt, zowel in aantal als in functie, en werden enkel op aanvraag georganiseerd. Dit leidde in veel gevallen in veel gevallen tot een heel beperkte doelgroep. Bovendien voelen partijen zich niet gehoord en is er een verhitte, polariserende discussie gaande. Een (lokale) discussieavond zou deze problemen deels kunnen verhelpen door betere informatievoorziening en het faciliteren van een constructieve discussie. Het is daarbij belangrijk om een bredere groep aan te spreken en te informeren. Denk hierbij aan boeren, jagers, natuurliefhebbers en -organisaties, andere geïnteresseerden en omwonenden. Het advies zou dus zijn om discussieavonden te organiseren, waarbij alle partijen zich gemakkelijk en laagdrempelig aan kunnen sluiten. De discussieavonden dienen als volgt ingedeeld te worden: (1) ruimte voor informatie (2) ruimte voor discussie. Het doel van punt één is het verschaffen van kennis om samenleven met de wolf mogelijk te maken. Denk hierbij aan informatie over hoe wolven leven, de mate waarin zij mensenschuw zijn en hoe om te gaan met de wolf. Daarnaast kan de wolf hierbij ook in perspectief geplaatst worden tegenover de hond om zo een realistischer beeld te schetsen. Het doel van punt twee is het creëren van solidariteit tussen verschillende belanghebbende partijen middels een discussie. Het uitgangspunt bij zo'n discussie kan de gedeelde voorliefde voor dieren zijn en dat niemand schade door de wolf wil. Het luisteren naar elkaars problemen en ideeën is daarbij een belangrijk onderdeel.

Om te voorkomen dat na de discussieavond de verkregen informatie langzaam vergeten wordt, is het belangrijk om de aandacht bij mensen rondom dit onderwerp vast te houden. Dit kan middels acties zoals het versturen van nieuwsbrieven, e-mails of het lanceren van een tijdschrift, om de mensen op de hoogte te houden van eventuele nieuwe ontwikkelingen, preventiemogelijkheden en, zo persoonlijk mogelijk, contact te onderhouden.

Advies 5

Vanaf 2022 moeten provincies de schaderegeling koppelen aan de aanwezigheid van preventieve maatregelen. Als een gedupeerde geen adequate preventieve maatregelen heeft getroffen komt hij niet meer in aanmerking voor de schadevergoeding

○ Toelichting

Het is belangrijk dat schapenhouders beseffen dat zij hun eigen én andermans dieren in gevaar brengen indien zij besluiten geen preventieve maatregelen te nemen. Met de huidige schadevergoedingen stellen de provincies zich reeds méér dan redelijk op jegens schapenhouders, in de hoop acceptatie te bevorderen en het maatschappelijk draagvlak te vergroten. De begindatum van 1 januari 2022 hangt samen met de afloopdatum van huidige compensatieregelingen. Bovendien is deze termijn redelijk en billijk en weerspiegelt het de gepaste spoed waarmee de preventieve maatregelen getroffen dienen te worden om de wolf te conditioneren. Centraal hierin staat de eigen verantwoordelijkheid die de schapenhouders dragen voor de bescherming van hun eigen en andermans dieren.

Advies 6

Aan het hoofdstuk communicatie in het IPO wolvenplan dient verder invulling gegeven te worden. Het moet duidelijk zijn welke partij verantwoordelijk is voor wat en in welke vorm informatie verstrekt dient te worden. Het uiteindelijke doel van het communicatieplan moet zijn het helder informeren van belangengroepen en het creëren van solidariteit en verbinding tussen de verschillende partijen.

○ Toelichting

Uit verschillende bronnen is gebleken dat het hoofdstuk communicatie in het IPO wolvenplan ontoereikend is. De partijen die genoemd worden in het wolvenplan zijn de provincie en BIJ12, die worden beiden enkel verantwoordelijk gesteld voor de juistheid van de informatie en niet voor de vorm daarvan (IPO, 2019, p. 14). Dit is een probleem, aangezien de vorm van de informatie veel invloed heeft op hoe men informatie interpreteert. Het communicatieplan in het IPO wolvenplan is bewust niet concreet geschreven, met het idee dat wanneer er een concreter plan nodig is, dit later nog separaat uitgewerkt kan worden (IPO, 2019, p. 14). Nu dit nodig blijkt te zijn, is het advies om dit dan ook actief te doen. In het nieuwe communicatieplan dienen onder de doelgroep en de verantwoordelijke partijen expliciet genoemd te worden. Daarnaast is het ook van belang om de vorm van de informatieverbreiding te concretiseren, denk hierbij aan discussieavonden en lespakketten. Indien deze adviezen opgevolgd worden kan dit leiden tot een meer open communicatie waarin verschillende partijen in staat zijn meer van zich te laten horen.

Advies 7

De provincies dienen de leefomgeving van de wolf zo in te richten dat wordt getracht (potentiële) conflicten tussen de mens en de wolf te voorkomen. Dit kan o.a. middels het instellen van wildregels en het tegengaan van wolventoerisme.

○ Toelichting

Bij wet moeten wolven worden beschermd tegen de nadelige invloeden van mensen. Vice versa dienen mensen ook te worden beschermd tegen de wolf, met als doel ongelukken te voorkomen en gevoelens van angst en onveiligheid weg te nemen. In (natuur)gebieden met wolven geldt dus dat de mens rekening dient te houden met de aanwezigheid van de wolf en zich overeenkomstig dient te gedragen. Om dit te bewerkstelligen dienen de provincies in het IPO wildregels op te stellen, onder andere het aanlijnen van honden in wolventerritoria en het duidelijk maken dat de wolf in geen enkele situatie benaderd dient te worden. Om deze redenen dient wolventoerisme tegengegaan te worden. Wolventoerisme zou niet alleen schadelijk zijn voor de van nature mensschuwe wolf, maar ook gevaar op kunnen leveren voor de mens. Het eventuele economische gewin dat met wolventoerisme gegenereerd kan worden, is voor Nederland dus geen reële optie.

Advies 8

De provincies dienen dierenbeschermings- en natuurorganisaties in staat te stellen om voorlichting te geven over de wolf, wolvenbeleid en eventuele bijbehorende risico's. Met name kinderen in wolventerritoria dienen actief benaderd te worden, met als doel kinderen al op jonge leeftijd te onderwijzen hoe samen te leven met de wolf.

○ Toelichting

De wolf heeft zich in Nederland gevestigd en gaat niet meer weg. Als men op jonge leeftijd al bekend raakt met de wolf zal er een minder negatieve associatie zijn, wat bij zal dragen aan de normalisering van de wolf als onderdeel van de Nederlandse natuur. Hierom is het belangrijk dat de nieuwe generatie, in tegenstelling tot de huidige generatie, bekend raakt met de wolf. Daarvoor is goed onderwijs noodzakelijk. Natuurorganisaties kunnen interactieve lesstof verzorgen en daarvoor is enige mate van financiële ondersteuning nodig. Deze subsidiëring zal vanuit de provincie moeten komen. In eerste instantie moeten scholen in en rondom wolvengebieden prioriteit krijgen en dienen actief benaderd te worden door de natuurorganisaties. Dit omdat kinderen die hier naar school gaan de grootste kans hebben om daadwerkelijk te maken te krijgen met een wolf en diens gevolgen. Bovendien moeten met name kinderen bewust worden gemaakt van de invloed van wolfwerende maatregelen, zoals kuddewaakhonden en elektrische wolfwerende rasters en de potentiële gevaren van beiden.

Hoofdstuk 7. Referentielijst

- Arbieu, U., Albrecht, J., Mehring, M., Bunnefeld, N., Reinhardt, I., & Mueller, T. (2020). The positive experience of encountering wolves in the wild. *Conservation Science and Practice*. <https://doi.org/10.1111/csp2.184>
- Bastmeijer, K. (2018). *Onderzoek naar de betekenis van 'de gunstige staat van instandhouding', met name in het kader van de beoordeling van ontheffingsaanvragen onder de Wet natuurbescherming*. *Legal Advice for Nature* [onderzoeksrapport]. Opgevraagd van https://www.researchgate.net/publication/323446971_Onderzoek_naar_de_betekenis_van_'de_gunstige_staat_van_instandhouding'_met_name_in_het_kader_van_de_beoordeling_van_ontheffingsaanvragen_onder_de_Wet_natuurbescherming
- Bayerischer Landesamt für Umwelt, (2019). *Bayerischer Aktionsplan Wolf*. Opgevraagd van https://www.gzsdw.de/files/aktionsplan_wolf.pdf
- Behne, T. (2019, 3 april). Ook in Lemerveld en Heeten sloeg een wolf toe. *De Stentor*. Opgevraagd van <https://www.destentor.nl/dalfsen/ook-in-lemerveld-en-heeten-sloeg-een-wolf-toe~aa15bd55/>
- Besluit Houders van Dieren. (2014, 5 juni). Paragraaf 2. Artikel 1.6. [Wetsartikel] Opgevraagd van <https://wetten.overheid.nl/BWBR0035217/2018-07-01>
- BIJ12, (z.d.). *Wolf* [webpagina]. Opgevraagd van op 17 april, 2020 van <https://www.bij12.nl/onderwerpen/faunazaken/wolf/>
- Bjerke, T., & Kaltenborn, B. P. (1999). The Relationship of Ecocentric and Anthropocentric Motives to Attitudes Towards Large Carnivores. *Journal of Environmental Psychology*, 19, 415–421. Opgevraagd van <http://www.uts.utoronto.ca/~kmacd-/IDSC10/Readings-/Readings/new%20papers/survey%20example.pdf>
- Bommel, F.V., Linnartz, L., Floor, L. (2015). *Effectieve en praktische uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven*. Opgevraagd van <https://www.bij12.nl>
- Borg, B.L., Arthur, S.M., Bromen, N.A., Cassidy, K.A., McIntyre, R., Smith, D.W. & Prugh, L.R. (2016). Implications of Harvest on the Boundaries of Protected Areas for Large Carnivore Viewing Opportunities. *PLOS ONE*, 11(4). doi: 10.1371/journal.pone.0153808
- Brandriet, F. (2020, 11 februari). 'Gevaarlijk lekkere' wolvenbonbons van Veluwe bakker vliegen over de toonbank. *De Stentor*. Opgevraagd van <https://www.destentor.nl>
- Brandriet, F. (2020, 31 mei). Grondbezitters willen wolven meteen kunnen afschieten na problemen in Brabant: 'Veluwe is geen dierentuin'. *Brabants Dagblad*. Opgevraagd van <https://www.bd.nl/brabant/grondbezitters-willen-wolven-meteen-kunnen-afschieten-na-problemen-in-brabant-veluwe-is-geen-dierentuin~ade18f2d/>
- Brouwer, T. (z.d.). DRIE. God schiep de wereld, behalve Nederland. Dat liet hij over aan de Nederlanders zelf. Opgevraagd op 15 april 2020, van <https://docplayer.nl/38333294-Drie-god-schiep-de-wereld-behalve-nederland-dat-liet-hij-over-aan-de-nederlanders-zelf-foto-zegvelderbroek-voltaire.html>
- Bruns, A., Waltert, M. & Khorozyan, I. (2020). The effectiveness of livestock protection measures against wolves (*Canis lupus*) and implications for their co-existence with humans. *Global Ecology and Conservation*, 21. <https://doi.org/10.1016/j.gecco.-2019.e00868>
- Buuren, M.W. van & Edelenbos, J. (2005). 'Polderen over de feiten': waar komt het vandaan en wat levert het op? *Jaarboek Kennissamenleving Deel 1*, 203-232. Amsterdam, Nederland: Aksant..

- Cadete, D. & Pinto, S. (2015). *Towards a wolf conservation and management plan for Italy*. Opgevraagd van http://www.lav.it/cpanelav/js/ckeditor/kcfinder/upload/files/files/-LAV_Towards%20a%20Conservation%20Plan%20for%20Wolf%20in%20Italy_light.pdf
- Chapron, G. & Lopez-Bao, J.V. (2014). Conserving Carnivores: Politics in Play. *Science*, 343(6171), 1199–1200. <https://doi.org/10.1126/science.343.6176.1199-b>
- Chapron, G., Kaczensky, P., Linnell, J.D.C., von Arx, M., Huber, D., Andrén, H., ... & Boitani, L. (2014). Recovery of large carnivores in Europe's modern human-dominated landscapes. *Science*, 34(6), 1517–1519. <https://doi.org/10.1126/science.1257553>
- Clark, T.W. & Rutherford, M.B. (2009). Management Context: People, Animals and Institutions. In *Coexisting with large carnivores lessons from greater Yellowstone*, T.W. Clark, M.B. Rutherford & D. Casey (eds.). Verenigde Staten, Washington D.C.: Island Press
- DeCesare, N.J., Wilson, S.M., Bradley, E.H., Gude, J.A., Inman, R.M., Lance, N.J., ... Smucker, T.D. (2018). Wolf-livestock conflict and the effects of wolf management. *The Journal of Wildlife Management*, 82(4), 711–722. <https://doi.org/10.1002/jwmg.21419>
- Díaz, S., Pascual, U., Stenseke, M., Martín-López, B., Watson, R. T., Molnár, Z., Shirayama, Y. (2018). Assessing nature's contributions to people. *Science*, 35(9), 270–272.
- Dickman, A.J. (2010). Complexities of conflict: the importance of considering social factors for effectively resolving human-wildlife conflict. *Animal Conservation*, 13(5), 458–466. <https://doi.org/10.1111/j.1469-1795.2010.00368.x>
- Drenthen, M. (2015). The return of the wild in the Anthropocene. Wolf resurgence in the Netherlands. *Ethics, Policy & Environment*, 18(3), 318–337. <https://doi.org/10.1080/21550085.2015.111-1615>
- Drenthen, M., de la Haye, M., Klees, D., Knol, W., Linnartz, L. & van der Weide, M. *Toekomst beheer van wolven in Nederland* [verkenningrapport], versie januari 2020.
- Ecorys. (2019). *Economische schade door droogte in 2018* [onderzoeksrapport]. Opgevraagd van <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2019/04/03/achtergronddocumenten-beleidstafel-droogte/Economische+schade+door+droogte+in+2018.pdf>.
- Eklund, A., López-Bao, J. V., Tourani, M., Chapron, G., & Frank, J. (2017). Limited evidence on the effectiveness of interventions to reduce livestock predation by large carnivores. *Scientific Reports*, 7(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-017-02323-w>
- Engelen, J. (2019, 28 oktober). Weinig animo voor preventie wolf. *Het Schaap*. Opgevraagd van <https://www.hetschaap.nl>
- Epstein, Y., López-Bao, J. V., Trouwborst, A., & Chapron, G. (2019). EU Court: Science must justify future hunting. *Science*, 366(6468), 961.1-961. <https://doi.org/10.1126/science.aaz-8424>
- Ericsson, G., & Heberlein, T.A. (2003). Attitudes of hunters, locals, and the general public in Sweden now that the wolves are back. *Biological Conservation*, 111(2), 149–159. [https://doi.org/10.1016/s0006-3207\(02\)00258-6](https://doi.org/10.1016/s0006-3207(02)00258-6)
- Eriksson, M., (2016) Changing attitudes to Swedish Wolf Policy. *Society and Wildlife*. Opgevraagd van <http://www.societyandwildlife.com/uploads/5/2/2/6/52268957/fulltext01.pdf>
- Essink, S. (2020, 25 januari). Vraagtekens bij herkomst Noorse wolven. *Boerderij.nl*. Opgevraagd van <https://www.boerderij.nl/Home/Achtergrond/2020/1/Vraagtekens-bij-herkomst-Noorse-wolven-530643E/>

- European Centre for Disease Prevention and Control (2019). *Annual Epidemiological Report - Rabies (DATA 2018)*. Stockholm. Opgevraagd van <https://www.ecdc.europa.eu/en/publications-data/rabies-annual-epidemiological-report-2018>
- Fernández-Gil, A., Naves, J., Ordiz, A., Quevedo, M., Revilla, E., & Delibes, M. (2016). Conflict Misleads Large Carnivore Management and Conservation: Brown Bears and Wolves in Spain. *PLOS ONE*, *11*(3). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0151541>
- Flykt, A., Johansson, M., Karlsson, J., Lindeberg, S., & Lipp, O.V. (2013). Fear of Wolves and Bears: Physiological Responses and Negative Associations in a Swedish Sample. *Human Dimensions of Wildlife*, *18*(6), 416–434. <https://doi.org/10.1080/10871209.2013.810314>
- Fuchs, R., Verbrug, P.H., Herold, M. & Clevers, J.G.P.W. (2013). A high-resolution and harmonized model approach for reconstructing and analysing historic land changes in Europe. *Biogeosciences* *10*(3), 1543-1559. Opgevraagd van https://www.researchgate.net/publication/236329640_A_high-resolution_and_harmonized_model_approach_for_reconstructing_and_analysing_historic_land_changes_in_Europe
- Fuller, T.K., Mech, L.D. & Cochrane, J.F. (2003). Wolf population dynamics. *In Wolves; behavior ecology and conservation*, L.D. Mech & L. Boitani (Eds.), 161- 191. Chicago: the University of Chicago
- Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland (2020, 12 mei). *Effectieve afrasteringsmaatregelen weren Veluwe wolf*. Opgevraagd van <https://www.zoogdiervereniging.nl/nieuws/2020/effectieve-afrasteringsmaatregelen-weren-veluwe-wolf>
- Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland (2020). *Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe; samen naar effectieve preventieve maatregelen - Conceptversie voor consultatie*
- Gedeputeerde Staten Provincie Drenthe. (2020, 3 mei). *50.000 euro beschikbaar voor preventieve maatregelen schapenhouders* [persbericht]. Opgevraagd van <https://www.provincie.drenthe.nl/@135989/50-000-euro/>
- Geurts, J. (2019, 17 januari). Boeren worden onterecht in kwaad daglicht gezet. *De Telegraaf*. Opgevraagd van <https://www.telegraaf.nl/nieuws/3032498/boeren-woorden-onterecht-in-kwaad-daglicht-gezet>
- Gilovich, T., Keltner, D., Chen, S., & Nisbett, R.E. (2016). *Social Psychology* (International student edition, Vol. 4). London, United kingdom: W. W. Norton.
- Grima, N., Brainard, J., & Fisher, B. (2019). *Are wolves welcome? Hunters' attitudes towards wolves in Vermont*. USA. *Oryx*, *1*(6). <https://doi.org/10.1017/s0030605319000061>
- Groot Bruinderink, G.W.T.A., Jansman, H.A.H., Jacobs, M.H. & Harms, M. (2012). *De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland. Een 'factfinding study'*.
- Hallema, T. (2020, 13 mei). Veel overlast in Gelderland door zwervende wolven. *Nieuwe oogst*. Opgevraagd van <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2020/05/13/veel-overlast-in-gelderland-door-zwervende-wolven>
- Hofs, Y. (2020, 20 februari). Emoties lopen weer hoog op tijdens stikstofdag op het binnenhof. *De Volkskrant*. Opgevraagd van <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/emoties-lopen-weer-hoog-op-tijdens-stikstofdag-op-het-binnenhof~ba7c60f5/>
- Huisman, N., (2019). Italy rejects demand for wolf killing. *European Wilderness Society*. Opgevraagd van <https://wilderness-society.org/italy-rejects-demand-for-wolf-killing/>

- Imbert, C., Caniglia, R., Fabbri, E., Milanese, P., Randi, E., Serafini, M., ... Meriggi, A. (2016). Why do wolves eat livestock? *Biological Conservation*, 195(1), 156-168. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.01.003>
- International Wolf Center. (z.d.) Sweden. Opgevraagd op 31-03-2020 van: <https://wolf.org/wow/europe/sweden/>
- Intomart GFK, (2012). *Appreciatie-onderzoek naar de komst van de wolf: Kwalitatief en kwantitatief onderzoek onder de Nederlandse bevolking*. Opgevraagd van https://www.over-reeen.nl/Portals/0/artikelen/predatie_ree/nederlands/appreciatie-onderzoek_naar_de_komst_van_de_wolf.pdf
- IPO, (2019). *Interprovinciaal wolvenplan*. Interprovinciaal overleg, Den Haag.
- Janssen, C. (2014, 9 augustus). Het Wolvencircus. *De Volkskrant*. Opgevraagd van <https://www.volkskrant.nl/mensen/het-wolvencircus~b6066ad1/>
- Jedrzejewski, W., Schmidt, K., Theuerkauf, J., Jedrzejewska, B. and Kowalczyk, R. (2007). Territory size of wolves *Canis lupus*: linking local (Bialowieza Primeval Forest, Poland) and Holarctic-scale patterns, *Ecography*, 30(1), 66-76. <https://doi.org/10.1111/j.0906-7590.2007.04826.x>
- Kiffner, C., Chapron, G., & König, H.J. (2019). Germany's wolves in the crosshairs. *Science*, 365(6458), 1089.1-1089. <https://doi.org/10.1126/science.aay8053>
- Klees, D., Maanen, E.V., Linnartz, L., Drenthen, M., & Weide, van der, M. (2019). *De wolf is terug* (2e ed). Utrecht, Nederland: Kosmos.
- Koelé, T. (2019, 23 mei). Duitsland versoepelt regels voor afschieten van wolven na gedode schapen en geiten. *De Volkskrant*. Geraadpleegd van <https://www.volkskrant.nl>
- Kuijper, D.P.J., Churski, M., Trouwborst, A., Heurich, M., Smit, C., Kerley, G.I.H., & Croomsigt, J.P.G.M. (2019). Keep the wolf from the door: How to conserve wolves in Europe's human-dominated landscapes? *Biological Conservation*, 235(2), 102–111. <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2019.04.004>
- Landesjägerschaft Niedersachsen (2020). *Wolfsmonitoring: Wolfsterritorien in Niedersachsen*. Opgevraagd van <https://www.wolfsmonitoring.com>
- Lehmkuhler, J., Palmquist, G., Ruid, D., Willging, B., & Wydeven, A. (2007). *Effects of Wolves and Other Predators on Farms in Wisconsin: Beyond Verified Losses*. Opgevraagd van <https://dnr.wi.gov/files/PDF/pubs/ER/ER0658.pdf>
- Lelieveld, G. (2012). *Room for wolf comeback in the Netherlands; A spatial analysis on the possibilities of settlement of wolves from European populations in the Netherlands* [masterscriptie]. Institute for Environmental Studies, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Linnartz, L. (2018, 27 maart). We moeten kiezen tussen de schapenboer of de wolf [audiofragment]. *EenVandaag*. Opgevraagd van <https://eenvandaag.avrotros.nl/item/we-moeten-kiezen-tussen-de-schapenboer-of-de-wolf/>
- Linnell, J.D.C., Loe, J., Okarma, H., Blanco, J.C., Andersone-Lilley, Z., Valdmann, H., ... Breitenmoser, U. (2002). *The fear of wolves: a review of wolf attacks on humans*. Trondheim, Noorwegen: Norwegian Institute for Nature Research
- Lopez, B.H. (1978). *Of Wolves and Men*. Opgevraagd van <https://books.google.nl/books?id=ISJPAgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=nl#v=onepage&q&f=false>
- McNay, M.E. (2002). Wolf-human interactions in Alaska and Canada: a review of the case history. *Wildlife Society Bulletin*, 30(1), 831-843. <https://doi.org/10.2307/3784237>
- Mech, L.D. & Boitani, L. (2003). *Wolves: Behavior, Ecology and Conservation*. Verenigde Staten, Chicago: University of Chicago Press.

- Mech, L.D. (1981). *The wolf: the ecology and behavior of an endangered species*. Verenigde Staten, New York: Natural History Press
- Meriggi, A., & Lovari, S. (1996). A Review of Wolf Predation in Southern Europe: Does the Wolf Prefer Wild Prey to Livestock? *The Journal of Applied Ecology*, 33(6), 1561. <https://doi.org/10.2307/2404794>
- Nie, M.A. (2003). *Beyond Wolves: The Politics of Wolf Recovery and Management*. Minneapolis, VS: Minnesota University
- Nowak, S., Mysłajek, R. & Jędrzejewska, B. (2008). Density and demography of wolf *Canis lupus* population in the western-most part of the Polish Carpathian Mountains, 1996-2003. *Folia Zoologica -Praha-*. 57(4), 392-402.
- NoWolves, (z.d.). Wie is NoWolves [webpagina]. Opgevraagd op 17 april, 2020 van <https://www.nowolvesbenelux.nl>
- Omroep Flevoland. (2018, 16 augustus). Wie waren de gebroeders Grimm? opgevraagd op 17 april 2020, van <https://www.youtube.com/watch?v=6X4e-aGmwo0&t=316s>
- Op1. (2020, 27 mei). *Past de wolf in Nederland? Jos Verhulst & Bart Kemp in discussie met ecoloog Glenn Lelieveld [item in de uitzending]*. Op1. Opgevraagd van <https://www.youtube.com/watch?v=VxZR09cuJZY>
- Packer, C., Loveridge, A., Canney, S., Caro, T., Garnett, S.T., Pfeifer, M., ... Polasky, S. (2013). Conserving large carnivores: dollars and fence. *Ecology Letters*, 16(5), 635–641. <https://doi.org/10.1111/ele.12091>
- Pedersen, S., Angelstam, P., Ferguson, M.A.D., Wabakken, P., & Storaas, T. (2019). Impacts of wolves on rural economies from recreational small game hunting. *European Journal of Wildlife Research*, 65(6). <https://doi.org/10.1007/s10344-019-1319-x>
- Pflüger, G., (2017) New update 25.2.2017: Italy the latest country to permit killing of wolves. Opgevraagd van <https://wilderness-society.org/breaking-news-italy-latest-country-permit-killing-wolves/>
- Pijpker, J. (2015). Wolf keert na ruim een eeuw terug in Nederland. NRC. opgevraagd van <https://www.nrc.nl>
- Rabbinge, R. & Eijsackers, H.J.P. (2013) On careful livestock farming. Wageningen university & research. Opgevraagd van <https://edepot.wur.nl/280140>
- Redactie De Gelderlander, (2018, 15 april). Natuurbeschermers lijken steeds agressiever te worden: 'Tot doodsbedreigingen toe'. *De Gelderlander*. Opgevraagd van <https://www.gelderlander.nl/achterhoek/natuurbeschermers-liken-steeds-agressiever-te-worden-tot-doodsbedreigingen-toe~a11a5eb2/>
- Reinhardt, I., Rauer, G., Kluth, G., Kaczensky, P., Knauer, F. & Wotschikowsky, U. (2012). Livestock protection methods applicable for Germany – a Country newly recolonized by wolves. *Hystrix*, 23. 62–72. 10.4404/hystrix-23.1-4555.
- Rijk, J.H.D. (1985). Wolven in Nederland: een samenvatting van historische gegevens. *Huid en Haar*, 4(1), 73-84.
- Ripple, W.J., & Beschta, R.L. (2004). Wolves and the Ecology of Fear: Can Predation Risk Structure Ecosystems? *BioScience*, 54(8), 755–766. [https://doi.org/10.1641/0006-3568\(2004\)054](https://doi.org/10.1641/0006-3568(2004)054)
- RTV Drenthe, (2020, 11 maart). We zien echt dat er heel veel onrust is. *RTV Drenthe*. Opgevraagd van <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/158033/We-zien-echt-dat-er-heel-veel-onrust-is>
- Schalk, B.V. (2020). Schokkende beelden: 'gestoorde' wolf richt slachting aan in Culemborgse schaapskudde. *De Gelderlander*. opgevraagd van <https://www.gelderlander.nl>

- Schaller, M. (2007). Forests and Wildlife Management in Germany – A mini-review. *Eurasian Journal of Forest Science*, 1(10). Hokkaido University Forests, EFRC, 2007, ISSN 2147-7493, S. 59–70
- Schepper, K.D. (2011). De Geschiedenis van de wolvenjacht in de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw) [masterscriptie]. Faculteit Letteren en Wijsbegeerte, Universiteit Gent.
- Sinnema, L. (2020, 29 maart). Provincie Drenthe: Volgende maand duidelijkheid over maatregelenpakket wolf. *Dagblad van het Noorden*. Opgevraagd van <https://vernieuwd.dvhn.nl/drenthe/Provincie-Drenthe-Volgende-maand-duidelijkheid-over-maatregelenpakket-wolf-25499749.html>
- Slob, M. (2019). Feiten zijn als munitie bij botsende gevoelens en belangen. *De Volkskrant*. Opgevraagd van <https://www.volkskrant.nl>
- Sprenger, C. (2020, 20 januari). Wolfsdebatte: Darum werden die Schutzzäune in Südholstein zum Problem. *Der Nordschleswiger*. Opgevraagd van <https://www.nordschleswiger.dk/de/deutschland/wolfsdebatte-darum-werden-schutzzaeune-suedholstein-zum-problem>
- Squires, N. (2019). Italy rejects demands for a wolf cull as numbers increase in the Alps and Apennines. Opgevraagd van <https://www.telegraph.co.uk/news/2019/04/03/italy-rejects-demands-wolf-cull-numbers-increase-alps-apennines/>
- Stubbe, C. (2008). Der Wolf in Russland - historische Entwicklung und Probleme. *Jagd & Wild* 33(1), 325-364.
- The Local, (2017, 29 september). Sweden allows culling of 22 wolves in authorized hunt. *The Local*. Opgevraagd van <https://www.thelocal.se/20170929/sweden-allows-culling-of-22-wolves-in-authorized-hunt>
- The Local, (2018, 2 februari). Wolf hunt starts in Sweden despite protests. *The Local*. Opgevraagd van <https://www.thelocal.se/20180102/wolf-hunt-starts-in-sweden-despite-protests>
- Thornton, P.K., 2010. Livestock production: recent trends, future prospects. *Biological Sciences*. 36(5), 2853-2867. doi:10.1098/rstb.2010.0134
- Tikkunen, M. & Kojola, I. (2019). Hunting dogs are at biggest risk to get attacked by wolves near wolves' territory boundaries. *Mammal Research*, 64(4), 581–586. <https://doi.org/10.1007/s13364-019-00444-3>
- Timmers, F. (2019, 2 februari). Twentse jager die wolf doodschoot: 'Dier is verschrikking voor de hele dierenwereld'. *Tubantia*. opgevraagd van <https://www.tubantia.nl/enschede/twentse-jager-die-wolf-doodschoot-dier-is-verschrikking-voor-de-hele-dierenwereld~ab007410/?referrer=https://www.google.com/>
- Trifonas, P. (2001). Simulations of culture: Disney and the crafting of American popular culture. *Educational Researcher*, 30(1), 23-28. <https://doi.org/10.3102/0013189x030001023>
- Trouwborst, A. & Bastmeijer, C.J. (2010). Lynxen en Wolven; Het Natuurbeschermingsrecht en de Terugkeer van Grote Roofdieren naar Nederland. *Milieu & Recht*, 37(5), 272–283.
- Trouwborst, A. & Bastmeijer, C.J. (2015, 14 maart). Wolf in Nederland is Europees succesverhaal. *Trouw*. Opgevraagd van <https://www.trouw.nl/nieuws/wolf-in-nederland-is-europees-succesverhaal~b41074ad/>
- Van Bommel, F., Pekel, M., Linnartz, L. & Dorgelo, R. (2020, 26 februari). Pilot kuddewaakhonden in de Nederlandse schapenhouderij: preventie van predatie door wolven. *BIJ12*. Opgevraagd van <https://www.bij12.nl/wp-content/uploads/2020/02/Rapportage-Pilot-Kuddewaakhonden.pdf>

- Van den Heuvel, F. (2020, 30 mei). De wolf is terug en wordt nu al verguisd, maar ook bewonderd. Eindhovens Dagblad. Opgevraagd van <https://www.ed.nl/eindhoven/de-wolf-is-terug-en-wordt-nu-al-verguisd-maar-ook-bewonderd~a8d22cb3/?referrer=https://www.google.com/>
- Van der Plicht, J. (2020, 3 juni). Handhavers patrouilleren extra in brabant vanwege mogelijke jacht op wolf. NU.nl. Opgevraagd van <https://www.nu.nl/binnenland/6053850/handhavers-patrouilleren-extra-in-brabant-vanwege-mogelijke-jacht-op-wolf.html>
- Vermaat, W. (2019, 29 oktober). Veehouders verdienen geen respect. Joop. Opgevraagd van <https://joop.bnnvara.nl/opinies/veehouders-verdienen-geen-respect>
- Walther, R. & H. Franke (2014) Schutzmaßnahmen vor dem Wolf. Sächsisches Landesamt für Umwelt, Landwirtschaft und Geologie (LfULG), Dresden.
- Wild Sweden. (z.d.) Facts about wolves in Sweden. Opgevraagd op 31-03-2020 van: <https://www.wildsweden.com/about/facts-about-wolves>
- Wolven in Nederland, (z.d.). Verslag Workshop WOLVEN in Nederland. Opgevraagd van <https://www.wolvenin nederland.nl/wolven/download/common/verslag-workshop-wolven-in-nederland.pdf>